

DİN EĞİTİMİNİN GELİŞİMSEL TEMELİ OLARAK İNANÇ

Cemil OSMANOĞLU
Dr., Erciyes Üniversitesi İlahiyat Fakültesi
osmanoglu@erciyes.edu.tr

Öz

İnanç gelişimi son yıllarda üzerinde çokça araştırma yapılan bir konudur. Gerek yerli gerekse yabancı dilde üretilen bilimsel literatürde inanç gelişimiyle ilgili çok sayıda yaklaşım bulunmaktadır. Dahası bu yaklaşımlardan hareketle elde edilen bilgi ve bulgular önemli bir yeküne ulaşmış görünmektedir. Din eğitiminin gelişimsel verileri dikkate alarak özellikle de inanç gelişimine dair yapılan araştırmalardan elde edilen bulguları hesaba katarak kendini daha gelişimsel bir çerçevede ele alması gereklidir. Bu çalışmada inanç gelişimi konusunda ulaşılan veriler yaşam boyu perspektifiyle okunmaya ve bir araya getirilmeye çalışılmıştır. Bu bilgilerden hareketle inanç eğitiminin gelişimsel verileri de hesaba katarak, insani yeterlik ve potansiyelleri, gelişimsel ilgi ve beklentileri gözetererek kurgulanması gerektiği vurgulanmıştır.

Anahtar kelimeler: İnanç, Dini gelişim, İnanç gelişimi, Din eğitimi, İnanç eğitimi

FAITH AS A DEVELOPMENTAL BASE OF RELIGIOUS EDUCATION

Abstract

Faith development is an area that done a lot of research in recent years. There are many faith development approaches in the domestic and foreign languages. Moreover, the information obtained through these approaches seem to have reached a significant sum. It is necessary for religious education to place himself in a more developmental platform taking into account the developmental data, especially findings obtained from the faith development researches. In this study, tried to read data that obtained on the faith development field as a longitudinal perspective and put together. Motivated by this information it is emphasized that faith education should be constructed taking into consideration the developmental interests, aspirations and faith development of mankind, especially findings obtained in the researches on faith development.

Keywords: Faith, Religious development, Faith development, Religious education, Faith education

Giriş

Dini gelişim, diğer psikolojik gelişim süreçleri gibi bireye özgü olup, çeşitli bilişsel unsurların etkileşimiyle şekillenen bir süreçtir. Din psikolojisinde dini gelişimle ilgili yapılan araştırmalarda dini gelişim olgusunun inanç, dini aidiyet, dini duygu-düşünce, dindarlık, dua gibi çeşitli konular etrafında çalışıldığı görülmektedir.¹ Aslında bir din psikolojisi konusu olan dini gelişim, din eğitimi bilimiyle de yakından irtibatlıdır. Zira dini gelişim ve bu gelişimi açıklama yönündeki bilimsel çalışmalar din eğitiminin teori ve pratiğini etkilemektedir. Nitekim dini gelişim bağlamında üretilen bilgilerin din eğitimi alanına aktarılması, din eğitimi faaliyetlerinin sağlıklı bir zeminde yürütülmesi açısından son derece önemlidir.

Dini gelişimin olgusunun önemli bir boyutunu oluşturan inanç gelişimi, son yıllarda gittikçe daha fazla araştırmaya konu edilmiş, gerek ulusal gerekse uluslararası yayınlarda inanç gelişimiyle ilgili önemli bulgulara ulaşılmıştır. İnanç gelişimi alanında elde edilen bulgular inanç eğitiminin teori ve pratiğini yapılandırmada oldukça önemlidir. Nitekim örneğin yaşlara göre Tanrı kavramının nasıl algılandığını bilen bir din eğitimcisi, yaşam boyu din ve inanç eğitimi buna göre kurgulayabilecektir. Ya da örneğin ergenlik döneminde veya orta yaşlarda, kimlik krizi veya çeşitli aidiyet sorunları yaşayan bireylerin inanç konusunda nasıl bir yönelim sergilediklerini bilmek, din ve inanç eğitimi gelişimsel olarak yapılandırma noktasında son derece önemlidir. Bu çalışmada öncelikle dini gelişimin inanç boyutu gelişimsel bir perspektifle ele alınacak ardından inanç gelişimiyle ilgili temel parametrelerin din eğitimiyle ilgili olası sonuçlarına değinilecektir. Dolayısıyla çalışmanın temel amacı din eğitiminin psikolojik/gelişimsel zemini olduğu varsayılan inanç gelişimini irdelemek ve inanç gelişiminin din eğitime katkısını ortaya koymaktır.

Gelişimsel Açıdan İnanç Kavramı

İslam düşüncesinde "itikât" kavramıyla ifade edilen inanç kavramı, İngilizcede "belief", Fransızcada "croyance", Almancada "glaube" kelimesiyle anlatılır.² Türkçede ise kavram, bir düşünceye gönülden bağlı bulunma, birine duyulan güven, inanma duygusu, inanılan şey, görüş, öğreti; Tanrı'ya, bir dine inanma, akide, iman, itikât gibi anlamları ihtiva etmektedir.³ Görüldüğü gibi inanç kavramının insanın inanma, bağlanma, güvenme, sığınma gibi psikolojik mekanizmalarından beslenen genel bir insani gerçeklik olmanın yanı sıra dini bir yönü de bulunmaktadır. Dini boyutuyla inanç kavramının insanın gelişimsel yönlerinden beslenen dini

¹ Eli Gottlieb, *Development of Religious Thinking*, Religious Education, S: 101, C: 2, 2006, s. 243-244.

² <http://www.collinsdictionary.com/dictionary/english-french/belief> (15.09.2009).

³ <http://tdkterim.gov.tr/bts/?kategori=verilst&kelime=inan%E7&ayn=tam> (18.08.2009).

bir bağlanma olgusu olduğu söylenebilir. Özcan, bir inanç tanımının muhtevasında bulunması gereken asgari anlamı “bir şeyi kişisel güvene dayanarak kabul veya reddetme, bir başka deyişle, doğru veya yanlış olma ihtimali hakkında zan ya da kanaatten kaynaklanan –az veya çok – bir güven taşıyan sübjektif bir duyguya dayanarak kabul veya reddetme” şeklinde ifadelendirmektedir.⁴

Bilindiği gibi İslam düşünce geleneğinde ve özellikle Kelam-Akaid literatürde “inanç esasları” dendiğinde bir kimsenin Müslüman olabilmesi için benimsemek zorunda olduğu asgari esaslar kast edilir. Bunlar Allah’a, peygamberlere, meleklerle, kutsal kitaplara, ahiret gününe, kadere, hayır ve şerrin Allah’tan geldiğine inanmak ya da bunların varlığını kabul etmek/onaylamaktır.⁵ Bu kabul veya onay, İslam düşünce geleneğinde genel olarak dil ile ikrar, kalp ile tasdik ve pratikle bütünleştirme gibi boyutlar etrafında tartışılmış ve açıklanmaya çalışılmıştır. İslam inanç esasları bağlamında yapılan taklit-tahkik tartışmalarına girmeksizin denebilir ki, inancın kalitesi bu üçünün niteliğine bağlı olarak değişmektedir.⁶ Hıristiyan teolojisinde inanç, kutsal ruh tarafından İncil’in ve İncil’deki inanç esaslarının doğruluğuna dair kalbe ilham edilmiş kesin bir inanma ve Tanrı’nın taahhütlerine içtenlikle güvenmektir.⁷ Buna göre inanç, üç boyuttan oluşmaktadır. Bunlar; zihinsel boyut, duygusal boyut ve irade boyutudur. İrade boyutu uygulamayı, duygusal boyut yürekten kabulü, zihinsel boyut ise inancın bilgi boyutunu ifade etmektedir.

Bununla birlikte özellikle Batılı akademik yazında inancı dini geleneklerden bağımsız olarak tanımlamayı hedefleyen betimleme girişimleri de dikkati çekmektedir. Bu manada inanç, geniş yelpazede *aşkın olana* yönelik temel bir kabulü, dar anlamıyla ise belli bir anlam dünyasına özgü sembollere yönelmeyi ifade etmektedir. Dar anlamıyla alındığında inanç, dinden dine değişebilmekte örneğin bir Budist’in inancıyla bir Hıristiyan’ın inancı birbirinden farklılaşabilmektedir.⁸ Bu durum inanç ve iman kavramları ile bunlar arasındaki ilişkiyi akla getirmektedir. İnanç kelimesi gündelik kullanımda iman kelimesiyle iç içe ve bazen de aynı anlama gelecek şekilde kullanılsa da aslında inanç imandan daha farklı bir anlamı ihtiva etmektedir. Zira inanç çok geniş yelpazeli bir güvenme, sığınma, bağlanma yönelimi, iman ise bu yönelimin dini renge bürünmüş şekli olarak düşünülebilir. Ancak yukarıda da değinildiği gibi dinlerde inanç genelde belli akideleri kabul veya tasdik etme yani onaylama şeklinde

⁴ Hanifi Özcan, *Epistemolojik Açıdan İman*, İstanbul 2002, s. 58.

⁵ Kur’an, 1/285; 4/136.

⁶ Bkz. Hasan Kurt, *Taklidi İmanın Tahkiki İmana Dönüşmesi*, Gümüşhane Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi, 2012/2, C: 1, S: 2. s. 13.

⁷ Louis Berkhof, *Systematic Theology*, United States of America 1938, s. 503.

⁸ John M. Hull, *Manevi Gelişim: Yorumlar ve Uygulamalar*, Çev. İbrahim Kapaklıkaya, Değerler Eğitimi Dergisi, Yıl: 2003, S: 1, C: 2, s. 116.

anlaşılmış bu da iman kavramı ekseninde yapılandırılmıştır. Dolayısıyla imanı dini inanç olarak anlamak olası görünmektedir.

İnanç gelişimi konusunda son yıllarda adından sıkça söz edilen Fowler'a göre inanç, dini inançla sınırlı ya da tümüyle onunla özdeş olmayan dinamik ve kapsamlı bir insan deneyimidir.⁹ İnanç, hem din hem de bilişsel süreçler vasıtasıyla ifade edilebilir, ancak o her ikisini de aşan bir kuşatıcılığa sahiptir. Ona göre inanç, insanların kendilerini var oluşlarının aşkın durumlarıyla ilişkili olarak anlamlandırdıkları bir bilme/tanım biçimidir. Dolayısıyla inanç, insanın aşkınla olan ilişkisini araştırmada iman ve dinden daha kuşatıcı bir kavrayış sunabilir. Zira Fowler'a göre inanç, dini pratikler ve iman kavramlarının muhtevastaki çeşitlilik ve farklılıklara rağmen, sosyal ve her yerde kabul edilebilir, insan yaşamının evrensel bir özelliği gibi gözükmektedir.¹⁰ İman, inancı ifade etme ve iletmenin önemli tarzlarından biri olsa da inanç daha kapsamlıdır ve bilinçdışı motivasyonlarımızı kapsadığı gibi bilinçli inanma ve fiillerimizi de içerir.¹¹ İnanç bu haliyle kurumsallaşmış olan dini/dinleri aşar ve bireysel değer noktalarını, hayalleri, gerçek tecrübeleri ve insanın içinde kendisini dini geleneğe, ailesine, ulusuna, güce, paraya, cinselliğe v.b. bağladığı ana anlatıları kapsar. Son tahlilde inanç kavramı kendi bütünlüğü içinde ilahi olanı da içine alacak şekilde daha geniş bir anlamda insanla alakalı bir (gerçek) hale gelir.¹²

İnancı belli önermeler ve bu önermeleri onaylama bağlamında açıklama sadece teolojik metinlere özgü değildir. İnanç kelimesi felsefi metinlerde de çoğunlukla önermesel karakterli bir terim olarak başka bir deyişle önermesel inanç olarak kullanılmıştır. Bu bağlamda inanç; kimi zaman, zan, kanaat, tahmin gibi ne objektif kesinlik ne de sübjektif kesinlik içermeyen tasdik ya da doğru kabuller için kullanılabilir. Dolayısıyla zandan, güçlü kanaate kadar farklı kesinlik derecelerindeki tasdiklerin hepsi inanç kavramı altında toplanmakta ve derecelendirilebilmektedir.¹³ İnancın önerme ve tasdik bağlamındaki teolojik-felsefi anlamına ya da anlaşılma biçimine karşın, psikolojide onun gelişimsel bir olgu olarak önermesel olmayan bir yapıda ele alındığı bilinmektedir. Gelişimsel açıdan inanç güven, bağlanma, sığınma gibi yönelimlerden beslenen, belli insana özgü psikolojik bir hadisedir. Şu halde psikolojik ve teolojik dinamikler bir araya getirilerek inancın, bir şeyi güvenle/güvene bağlı olarak/güvenerek

⁹ Ralph W. Hood, *Dini Gelişim Kuramları*, s. 216; J. W. Fowler, *İman Bilincinin Evleri*, Çev. A. Ulvi Mehmedoğlu, M. Ü. İlahiyat Fakültesi Dergisi, S: 19, 2000, s. 89.

¹⁰ Fowler, *Stages of Faith*, San Francisco 1981, s. X-36.

¹¹ Fowler, *İman Bilincinin Evleri*, s. 90.

¹² Ali Ulvi Mehmedoğlu – Adem Aygün, *James W. Fowler ve İnanç Gelişim Teorisi*, Çukurova Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi, Yıl: 2006, S: 6, C: 1, s. 124.

¹³ Ferit Uslu, *Felsefi Açıdan İmanı Temellendirme*, Ankara 2004, s. 37.

doğru sayma tutumu olarak anlaşılması mümkündür.¹⁴ Bu doğru sayma tutumunun gücü ise inancın yöneldiği kaynağa, inanç gelişiminin bağlamına, inanma tutumuyla ilişkilendirilen eylemlerin niteliğine göre değişmektedir. Buradan yola çıkılarak, inancın tasdik nitelikli bir güvenme ve bağlanma olgusu olduğu, bu olgunun kendini çeşitli bilişsel, duyuşsal ve devinişsel yansımalarla dışa vurduğu söylenebilir. Dolayısıyla tüm bu farklı boyut ve göstergelerden yola çıkılarak inancın çeşitli düzeylerinden bahsedilmektedir.¹⁵

Şu halde din eğitiminin teori ve pratiğine ışık tutun, bilhassa din eğitimi uygulamalarının gelişimsel bir zemine oturmasını ve daha sağlıklı bir işleyişe kavuşmasını kılavuzlayan inanç olgusu, teolojik imalarına dikkat etmek kaydıyla gelişimsel bir insani deneyim olarak anlaşılabilir. Bu şekilde anlaşılan inancın insan gelişimine bağlı olarak nasıl bir değişim veya dönüşüm geçirdiği, genel psikolojik veya manevi gelişim olgusuyla nasıl bir ilişki kurduğu, örneğin temel gelişimsel düzeylerde (çocukluk, ergenlik, yetişkinlik, yaşlılık vb.) nasıl bir şekil aldığı ve ne tür belirtilerle ortaya çıktığı, bu belirtilerin din eğitiminde ne tür imkân ve sınırlıklar ortaya koyduğu önem kazanmaktadır. Aşağıda öncelikle inanç olgusu gelişimsel bir perspektifle okunmaya ve farklı yönleriyle açıklanmaya çalışılacak, ardından bu okumayla elde edilen bilgilerden yola çıkılarak din eğitimine dair çeşitli çıkarımlarda bulunulmaya çalışılacaktır.

İnanç Olgusunun Yaşamboyu Gelişimi

Gelişim, insan tabiatında doğal olarak bulunan ve ona yaşam boyunca eşlik eden önemli bir kavramdır. Gelişimi, organizmanın bedensel, zihinsel, duygusal, sosyal yönden belli koşulları olan ve son aşamasına ulaşıncaya kadar sürekli ilerleme kaydeden değişimleri olarak tanımlamak mümkündür.¹⁶ Gelişimde düzenlilik, uyumluluk, süreklilik ve ileriye dönüklük önemlidir.¹⁷ Öte yandan insan gelişiminin süreç yönelimli olması, gelişimle ilgili özel bir takım kavramların ortaya çıkması ve tartışılmasını gerektirmiştir. Bunlardan birisi de *evre* kavramıdır. Buna göre gelişim kendi içerisinde evreler halinde oluşmaktadır. Gelişimin evreler halinde/evrelere ayrılarak incelenmesi pratik nedenlerden dolayı gerekli görülmektedir.¹⁸ Gelişimi, gelişim çağlarına göre ya da duygu, zihin gibi farklı gelişim alanlarına ayırmak, onun daha iyi tanınmasını, anlaşılmasını ve açıklanmasını kolaylaştırmak içindir. Bu anlamda Selçuk'un da belirtmiş olduğu gibi, kişi

¹⁴ Hülya Alper, *İmanın Psikolojik Yapısı*, İstanbul 2002, s. 31; <http://tdkterim.gov.tr/bts/?kategori=verilst&kelime=inan%E7&ayn=tam> (19.08.2009).

¹⁵ W. H. Clark, *The Psychology of Religion: An Introduction to Religious Experience and Behaviour*, New York 1961, p. 220-222; Uslu, *Felsefi Açıdan İmanı Temellendirme*, s. 10; Alper, *İmanın Psikolojik Yapısı*, s. 32; Gazâlî, *İlcâm-ül-Avâm an İlm il-Kelam*, Çev. S. Ünal, İstanbul 1987, s. 118-125.

¹⁶ Nuray Senemoğlu, *Gelişim Öğrenme ve Öğretim*, Ankara 2003, s.12.

¹⁷ Haluk Yavuzer, *Çocuk Psikolojisi*, İstanbul 1993, s.29.

¹⁸ Yavuzer, *Çocuk Psikolojisi*, s. 31.

hakkında ne kadar ayrıntılı bilgiye sahip olursak onun hakkında o kadar iyi kararlar verebiliriz.¹⁹ Bu durumun elbette eğitim ve din eğitimi için de ayrı bir öneme sahiptir. Din eğitimi faaliyeti yürütecek olanların gelişimsel verileri kullanmaları insanı daha nitelikli şekilde anlama ve yorumlamalarına katkı sağlayacak, dolayısıyla onu daha sağlıklı şekilde eğitebilmelerini kılavuzlayabilecektir. Bu durum hem dinin bir tavsiyesi, hem de bilimsel tavrın bir gereğidir.

Esasında inanç, doğumla birlikte insanın temel olarak hem kendi grubu ve sosyal çevresiyle hem de aşkın olanla kurduğu ilişkiler ağında şekillenmektedir. Bu anlamda kimi araştırmacılara göre inanç gelişimi “insanların kendileri, diğerleri ve dünya ile ilgili tecrübelerinin üst düzey varlık kaygısı ile ilişkili ve ondan etkilenerek, gelişmesi; hayatlarının, amaçlarının ve anlayışlarının, inanç ve bağlılıklarının varlık, değer ve güç ışığında şekillenip varlığın amacını belirlemeleridir.”²⁰ Bu tanımın inanç gelişimine bakışı deneyimi merkez alan, belli bir kutsal kitabı merkeze almayan – izafi ve değişken bir yapı arz etmektedir. Görüldüğü gibi inanç gelişiminin içerisinde gelişimsellik, yönelimlilik ve niyetlilik temaları önemli parametreleri oluşturmaktadır.

İslam düşüncesinde ortaya çıkan imanın artıp eksilmesi tartışmaları inanç gelişimi olgusuna ışık tutmaktadır. Nitekim imanın artışından bahseden bazı Kur’an ayetlerinin varlığı malumdur.²¹ Bazı kaynaklarda genel bir yaklaşım olarak buradaki artmanın imanın kuvvetiyle açıklanmış olduğu; zira imandaki artmanın kemal ve kuvvet cihetiyle olabileceğinin vurgulandığı görülmektedir.²² İmanın fertlere göre değişen subjektif tecrübevi yanlarının varlığı, bireyin içinde bulunduğu çeşitli anlara ve durumlara göre iman kalitesinin değişebileceği, nihayet imandaki kalitenin artmasıyla itminan boyutlu bir imana geçilebileceğinin altının çizilmesi imandaki artabilirliğe işaret etmektedir.²³ Gerçekte imandaki artış ve kalitenin ölçütü iman ve onun yansımalarını ne derece hissettiğimizle alakalıdır. Buradaki kalite ya da gelişimdeki temel ölçüt, bir kimsenin bir yandan iman için neyi riske ettiği, diğer yandan ise eylemi sırasında bu imana hangi boyutta atıfta bulunduğu ve bu iman onun yaşamını hangi ölçüde düzenlediği ve etkilediğidir.²⁴ Şu halde çeşitli nitelikteki yansımaları olan inancın yaşam boyu ne tür aşamalardan geçtiğini ortaya koymak gerekmektedir. İnsanda gelişimsel bir seyir takip eden diğer psikolojik olgular gibi inanç gelişimi de genel gelişim olgusuna tabidir. Nitekim her yaşta kişinin inanç önermelerinden etkilenme düzeyi ve niteliği

¹⁹ Mualla Selçuk, *Çocuğun Eğitiminde Dini Motifler*, Ankara 2005, s. 25.

²⁰ Fowler, *Stages of Faith*, s. 120.

²¹ Kur’an, 8/2; 9/124; 48/4.

²² TDV İslam Ansiklopedisi “İman” md., C: 22, s. 214.

²³ Alper, *İmanın Psikolojik Yapısı* s. 56–57.

²⁴ Abdurrahman Aliy, *Witgenstein Felsefesinde Din Dili ve Dini İman*, Ç. Ü. İlahiyat Fakültesi Dergisi, C: 5, S: 1, s. 170.

değişmektedir. İnanılan şeylerle ilgili bilgi ve yorumlar değiştikçe kişinin ilgisi ve inancı da değişmektedir. Sonuçta kişinin inancı yaşına, farklı gelişim dönemlerine göre değişmekte, farklılaşabilmektedir.

İnanç gelişimi konusunda pek çok yaklaşım bulunmaktadır.²⁵ Bu yaklaşımların üzerinde durduğu temel husus inancı aşkın bir varlığa dönük perspektif üzerinde incelemeleridir. Dolayısıyla Tanrı tasavvurunun değişim ve gelişimini izlemek büyük oranda inanç gelişiminin şekli hakkında bilgi verecektir. Nitekim dini ilişkinin mahiyetini dolayısıyla inanç gelişiminin ana eksenini büyük oranda Tanrı tasavvuru belirlemektedir.²⁶

Bilindiği üzere çocuk dünyaya geldiğinde inanç olarak fitri bir temayül taşımaktadır. Her çocuk, bir şeylere/yerlere inanma, sığınma, bağlanma ve güvenme ihtiyacı içerisindedir. Ancak çevrenin elinde şekillenen böylece biyolojik bir canlıdan sosyal bir varlığa dönüşen insanın bu psikolojik eğilimleri zamanla din gibi farklı unsurlarla harmanlanarak yoğrulur ve dönüştürülür. Aşağıdaki ifadeler bu durumu açıklar mahiyettedir: “Hiçbir çocuk tek başına Tanrıyı ve dilini kendisi keşfetmez, fakat her çocuk onun varlığına inanmaya hazırdır.”²⁷ İslami gelenekte iyi bilinen “fitrat üzere yaratılış” olgusu, çocuğun yaratılış halinin Tanrıyı bilmeyi, ona karşı sevgi ve alaka duymayı gerektiren bir yapıya sahip olduğu anlamında yorumlanmıştır.²⁸ Doğuştan getirilen inanma, bağlanma

²⁵ Bu yaklaşımlar hakkında bilgi vermek araştırmanın sınırlarını aşmaktadır. Ancak bir fikir vermek bakımından Amerikalı psikolog James W. Fowler’ın inanç gelişimi teorisi hakkında kısa bir bilgi vermek mümkündür. Fowler, bireysel dini inancın Piaget tarafından tanımlanan bilişsel gelişim ve Kohlberg tarafından tanımlanan ahlak gelişimine benzer şekilde, ardışık bir evrede geliştiğini söyler. Bu doğrultuda Fowler’ın önerdiği inanç gelişim modeli altı gelişimsel basamaktan oluşan kompleks bir yapı arz etmektedir. Her inanç basamağı, kendi içerisinde, altı basamağın her birinde yeniden tamamlanan yedi yapısal boyuttan oluşmaktadır. Bu boyutlar, (A) mantık formu, (B) perspektif alma, (C) ahlaki yargı formu, (D), sosyal farkındalığın sınırları, (E) otorite odağı, (F) dünya görüşü, (G) sembolik fonksiyondur. İnanç gelişimi “yaşamdaki çeşitli olguların deneklerin kişisel anlam üretme yollarını nasıl biçimlendirmekte olduğu” sorgusu çerçevesinde temellendirilmektedir. Bu amaçla yapılan mülakatın ilk kısmında katılımcıdan, otobiyografisini gözden geçirerek yaşamını şekillendiren önemli tecrübe ve ilişkilere vurgu yapması istenmekte ikinci yarısında ise değer ve bağlılıkları hakkında hem genel olarak hem de din ile hususi ilişkileri açısından kendisine bazı sorular sorulmaktadır. İnanç olgusu bir toplumda sekülerleşmenin düzeyi, dini bireyleşme, muhafazakârlık gibi sosyal-dini olgularla birlikte düşünüldüğünde inanç gelişimi araştırmalarının ve özellikle gelişimsel yaş farklılıklarına dayan bulguların dikkatle okunması gerekir. Söz gelimi inanç gelişimi için sorgulamayı ve eleştirel-reflektif bakış açısını dikkate alan Batılı teorilerle teslimiyet, sadakat ve koşulsuz bağlanmayı daha değerli gören bir inanç anlayışını açıklamak ciddi sorunları beraberinde getirmektedir.

²⁶ Antoine Vergote, *Din İnanç ve İnançsızlık*, Çev. Veysel Uysal, İstanbul 1999, s. 180.

²⁷ H. R. Öymen, *Çocukluk ve Gençlik Çağlarının Dini Gelişimi*, Yurt İçinde ve Yurt Dışında Eğitim Hareketleri, Yıl: 8, S: 88, Nisan 1962, s. 2.

²⁸ Bu konuda detaylı bilgi için bkz. Yurdağül Mehmedoğlu, *Yaratılış Niteleyen Kavram: Fitrat*, Diyanet Dergisi, 2003; Yıldız, Sakıp, *Din Duygusu ve İman Kuvveti*, Diyanet Dergisi, Y: 1965, C: 4.

güdüleri her çocukta doğuştan var olan konuşma ve yürüme gibi güdülere benzemektedir. Ancak çocuktaki bu fitri eğilim, doğar doğmaz değil, insanın gelişim sürecinde olgunlaşmasına paralel tedricen oluşmakta ve gelişmektedir.²⁹ Hayat ilerledikçe bu doğal eğilim sosyokültürel yapının nitelik ve çeşitliliğine bağlı olarak farklı yön ve biçimlerde değişme ve gelişme içerisinde olacaktır.³⁰ Burada çevre ve ailenin belirgin etkisi kendisini açıkça göstermektedir. Okul öncesi dönemin en önemli özelliği temel güven, sevgi ve bağlanma gibi duygusal belirleyicilerin inancın şekillenmesinde gördüğü temel işlevdir. Ebeveynle kurulan güven ve sevgiye dayalı iletişim ve sağlıklı bir bebeklik bakımı, inancın sağlıklı gelişmesi açısından altı çizilmesi gereken en temel husustur.³¹

Fowler'a göre sezgisel-yansıtıcı bir niteliğe sahip olan çocuksu inanç, yaşamın bu ilk döneminde dilin öğrenilmesiyle beraber hikâye, jest ve sembollerle uyarılan hayal gücü ile yakından ilişkilidir. Fantezilerin yoğun olduğu bu aşama, çocuğun yetişkinlerin inanç modellerinden, etrafındaki örnek ve karakterlerden yoğun olarak etkilendiği bir taklit evresidir.³² *İnanç Basamakları Teorisinden* bahsettiği bir röportajında bu dönemden "religiously pregnant/dini gebelik" olarak³³ söz eden Fowler'a göre hayatımızın daha sonraki evrelerinde ihtida ve değişim deneyimlerinin meydana gelmesinde bu evrede yaşananlar ve bu bağlamda şekillenen imgeler önemli oranda etkili olmaktadır. Nitekim bu dönem çocuğun çevresindeki başat sembol ve metaforları öğrenmeye başladığı, din dilinin temellerinin atıldığı bir dönemdir. Ancak dil gelişimi henüz yeterli düzeyde olmadığı için taklit ve semboller ön plandadır. Çocuk, özellikle taklit ve özdeşleşme mekanizmalarını kullanarak inanç gelişimini yapılandırmaktadır. Nitekim inanç gelişimi yaşamın ilk yıllarında, çocuğa özgü olan *kolay inanma* ve *çabuk bağlanma* mekanizmalarından beslenmektedir.³⁴

Tanrı kavramı, başlangıçta anneye bağımlı, ancak daha sonra anneden gittikçe bağımsızlaşmaya başlayan çocuğun anlam dünyasında bir geçiş objesi olduğu için oldukça önemlidir.³⁵ Tanrı kavramındaki değişim ve gelişim çocuğun yaşı ilerledikçe önemli bir gelişimsel dinamik haline

²⁹ Mustafa Akçay, *İmanın Oluşumunda Fitratın Rolü*, SAÜ İlahiyat Fakültesi Dergisi, Yıl: 2000, s. 280.

³⁰ Akçay, *İmanın Oluşumunda Fitratın Rolü*, s. 290.

³¹ Donald Ratcliff, *Baby Faith: Infants, Toddlers, and Religion*, Religious Education, Vol: 87, No: 1, Winter 1992, s. 117 vd.

³² Fowler, *Stages of Faith*, s. 133; Fowler, *İman Bilincinin Evreleri*, s. 93.

³³ Harold Kent Straughn, *An Interview with James Fowler*, <http://www.lifespirls.com/TheMindSpiral/Fowler/fowler.html>, (20.06.2006).

³⁴ Kerim Yavuz, *Dini İnançın Gelişmesinde Nativizm ve Tecrübecilik Problemi*, Atatürk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi, S: 7, Yıl: 1986, s. 132-133.

³⁵ Nils G. Holm, *Din Psikolojine Giriş*, Çev. Abdülkerim Bahadır, İstanbul 2004, s. 133; A.M. Rizzuto, *The Birth of the Living God*, New York 1979.

gelecek, yaşamında dengeleyici bir rol üstlenmeye başlayacaktır. Artan ilgiler, sorular, merak, çevre, doğuştan getirilen bilişsel ve duyuşsal vasıflar gibi birden çok hususun etkileşimi ile gelişen inanç, artan kardeş sayısına bağlı olarak da değişebilmektedir. Nitekim ailenin merkezinde olan ilk çocuğun, ikinci çocuğun doğmasından sonra kendisine karşı olan ilgileri yeniden diriltme adına Tanrı'ya yönelebildiği ifade edilmiştir.³⁶ Dolayısıyla okul öncesi dönemde inancın gelişimi aile içerisinde anne - baba tutum ve rolleriyle yakından alakalıdır. Zira farklı nitelikleriyle baba ve anne imajı Tanrı tasavvurunu şekillendiren önemli birer transfer işlevi görebilmektedir. Öyle ki otoriter bir Tanrı tasavvuru otoriter, sevgi ve şefkat timsali bir Tanrı tasavvuru da sevgi ve şefkat vasıfları güçlü ebeveyn imajından beslenmektedir.³⁷

Bununla birlikte okul öncesi dönem çocuğu için farklı Allah tasavvurları vardır. Bu dönem çocuklarının Allah'ı; besleyen, büyüten ve özlemine duyduğu istekleri yerine getiren, dileklerini kabul eden, zorluklardan ve tehlikelerden kurtaran güvenilir bir sığınak ve dayanak olarak kabul ettikleri, O'na dua edilip, örneğin namaz kılınıp, oruç tutulduğu takdirde, isteklerinin daha çok yerine getireceğine inandıkları ifade edilmektedir.³⁸ Nitekim benmerkezciliğin belirgin bir şekilde görüldüğü bu dönem, dini inancın oldukça canlı olduğu ve hızla geliştiği bir dönemdir.³⁹ Bu dönemde artan ilgileri çocukların doğa, çevre, olaylar ve kendileri hakkında düşüncelerini sağlarken zaman zaman oluşan çeşitli sorular onları cevap aramaya yöneltmektedir. Çocuk dış dünyada gördüğü ile Allah'ın yaratması arasında ilişkiler kurmaya çalışmakta, gelişen düşünce kabiliyetine bağlı olarak Allah'ın gücü, büyüklüğü ve yaratıcılığı hakkındaki

³⁶ M. Köylü, *Çocukluk Dönemi Dini İnanç Gelişimi ve Din Eğitimi*, AÜİFD, XLV (2004), S: 11, s. 142.

³⁷ Bu dönem çocuklarında altı farklı türde Allah anlayışından bahseden Köylü, bunları; arkadaşça ve dostça, kızgın ve canı, gökyüzünde ve uzak bir yerde müphem, tutarsız - iki yönlü ve hayalperest, kral - Süpermen, terapist - şifa verici ve iyileştirici Allah anlayışı olarak sıralamakta ve hepsini de aile içerisinde anne babanın duruşuyla irtibatlı olarak açıklamaktadır. Sözgelimi Allah'ı şifa verici ve iyileştirici bir Tanrı olarak algılayan çocukların ailelerine bakıldığında onların çoğunlukla teröpatik bir aile ortamından geldikleri görülmektedir. Köylü, *Çocukluk Dönemi Dini İnanç Gelişimi ve Din Eğitimi*, s. 145-147. Kimi araştırmacıların da belirttiği gibi Martin Luther'in Tanrıyı öfkeli bir yargıç olarak anlaması, anne ve babasının kendisine uygulamış oldukları şiddetle doğrudan alakalıdır. Nitekim Erikson buradan hareketle Luther'in Tanrının adaletini sorgulayacak bir dini patlama noktasına varmasını anne ve babası ile irtibatlandırarak açıklar. E. Erikson, *Young Man Luther, A Study in Psychoanalysis and History*, New York 1958, s. 63-74.

³⁸ Mustafa Öcal, *Okulöncesi ve İlköğretim Çağı Çocuklarının Allah Tasavvurları Üzerine Bir Araştırma*, Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi, C: 13, S: 2, s. 79.

³⁹ Bozkurt Koç, *Gelişim Dönemleri ve Dini Hayat*, Tabula Rasa-Felsefe&Teoloji, Y:2, S:5, s. 156.

düşünceleri de gelişmektedir.⁴⁰ Soyut düşüncenin gelişmeye başlamasıyla beraber çocuklar Tanrının gücü ve neleri yapıp neleri yapamayacağı hakkında da sorular sormaya başlamaktadır. Bu büyük oranda kendi sınırlılıklarının farkına varmaları ile alakalıdır.⁴¹

Çocukluktan gençliğe ya da ergenliğe geçişle birlikte inanç gelişimi bir guruba ait olma duygusu ile etkileşime girmektedir. Zira sosyal ve dini bir guruba ait olma motivasyonunun inanç üzerinde güçlü bir belirleyici ve değiştirici etkisi bulunmaktadır. Ergenin içinde yaşadığı toplumun inancını anlama şekli, onun değer yargılarını ve davranışlarını etkilemektedir. Bu bağlamda Selçuk⁴² gençlik çağındaki inanç olgusunu iç içe geçmiş ve en dışta bulunan imandan en içteki inanca doğru beş daireden oluşan bir semayla açıklamaktadır. Buna göre inanç ilgi, şüphe ve bilinti gibi farklı boyutlardan oluşmakta ve dairevi manevi gelişim olgusunun çekirdeğini oluşturmaktadır. Gençlerde yeni bilgiler edinildikçe önceki inançlarını gözden geçirerek daha nitelikli hale getirmeye veya tümüyle reddetmeye, geçersiz ve değersiz görmeye dönük güçlü eğilimler bulunmaktadır. Bu eğilimlerin arkasındaysa telaffuz edilen ama uygulaması olmayan veya uygulanan ama bilgisine sahip olunmayan farklı inanç motivasyonları bulunmaktadır. Elbette bu durum o döneme kadar edinilen bilgilerin niteliği ile yakından ilişkilidir. Nitekim Selçuk'a göre taklitle veya çocuk yaştan itibaren telkinlerle oluşturulan inançlarda bilgiden ve inanç eylem uygunluğundan da söz edilememektedir. Bu itibarla gençlerin inançlarının büyük bir kısmında bir belirsizlik, bir hata, bir yanlışın gölgesi bulunmaktadır.⁴³ Bu durum bir yönüyle ergenlik dönemin karmaşık ve anlaşılması güç yapısından kaynaklanmaktadır. Dolayısıyla inançlar

⁴⁰ Kerim Yavuz, *Çocukta Dini Duygu ve Düşüncenin Gelişmesi*, Ankara 1983, s. 228; Ayrıca bkz. Pierre Bovet, *Din Duygusu ve Çocuk Psikolojisi*, Çev. Selahattin Odabaş, Ankara 1958.

⁴¹ Köylü, *Çocukluk Dönemi Dini İnanç...*, s. 143.

⁴² Mualla Selçuk, *Gençlik Çağı ve İnanç Olgusu*, Gençlik Dönemi ve Eğitimi, Tartışmalı İlmi Toplantısı içinde, İSAV, İstanbul 2000, s. 337.

⁴³ Selçuk, *Gençlik Çağı ve İnanç Olgusu*, s. 339; Ayhan ve arkadaşları tarafından ilk ve ortaöğretim öğrencileri üzerine yapılan bir araştırma inanç gelişiminin Türk gençliğindeki görünümü hakkında ilginç verilere ulaşmıştır. Araştırmaya göre inanç olguları ve özellikle ahiret inancı öğrencilerce en merak edilen konuların başında gelmektedir. Araştırma özellikle beşinci sınıf düzeyinde gerek diğer dini inançlar gerekse ahiret inancının kendi boyutları arasındaki karşılaştırmalar, öğrencilerin bir bölümünün çelişkili ve tutarsız bir inanç tarzı geliştirdiklerini ortaya koymuştur. İlköğretim son sınıfa doğru gelindiğinde ise öğrencilerin dinin inanç boyutunda çoğu zaman içselleştirilmiş ve ilişkisel bir inancın varlığı göze çarpmaktadır. Araştırmanın en çarpıcı bulgularından birisi ise ahiret inancı konusunda öğrencilerde görülen şüphe ve tereddütlerdir. Öğrencilerin cevaplanmasını istedikleri sorularının büyük çoğunluğunun (%84) hem ilköğretim hem de orta öğretim düzeyinde inançla ilgili konular olması ilginçtir. Bkz. Ayhan ve dğr., *Din ve Ahlak Eğitim Öğretimine Yeni Yaklaşımlar*, s. 157.

ergenlik dönemi boyunca derinden hissedilmekte fakat anlaşılabilirlik ve açıklanabilirlik açısından zayıf karakter taşımaktadır.⁴⁴

Bununla beraber, ergenlik döneminin sonlarına doğru dinsel otorite algısı dışsal yönlendiricilerden içsel unsurlara doğru yer değiştirebilmektedir. Bu süreçte gencin bireysel ve daha yansıtıcı bir inanç aşamasına geçmesi için geçirmesi gereken bir ya da daha çok kritik deneyim bulunmaktadır. İnanıcı sorgulamaya, eleştirmeye ya da savunmaya sebep olan hayati bir sarsıntı; felsefi ya da düşünsel bir kriz; dini otoriteyi temsil eden güçlü-katı bir temsille çatışma; aileden ya da ailenin bulunduğu yerden ayrılma ve farklı bir çevre ya da inanç gurubuyla karşılaşma gibi. Bu yer değiştirme sürecini iyi yönetemeyen ergen kısa sürede kendini bir kimlik krizi ya da sosyal bunalım içerisinde bulabilmektedir. Nitekim ergenlikte duygusal karışıklıkla bağlantılı olarak büyük bir entelektüel kararsızlık ve şüphe bulunduğu bilinmektedir.⁴⁵

Starbuck, ergenlik döneminin sonları ile gençlik dönemindeki inanç gelişimini etkileyen en az sekiz unsurun bulunduğunu ileri sürmüştür. Bunlar arasında en çok dikkat çekenler ise ölüm, cehennem korkusu, günah ve nedamet, ahlaki bir ideali izleme, taklit ve sosyal baskıdır.⁴⁶ Pek çok araştırmada, aile ve okulun yanında arkadaş çevresinin de inanç gelişimi sürecinde önemli bir etken olduğu ortaya konmuştur. Ankara'da çeşitli liselerde okuyan öğrenciler üzerinde yapılan bir araştırmanın sonuçlarına göre, Allah'a inanıp inanmama konusunda arkadaş çevresinin etkisi aile ve okuldan sonra üçüncü sırada gelmektedir.⁴⁷ Görünen o ki dini inançlar çocukluktan uzaklaşmayla birlikte daha ziyade çevresel etkilerin, sosyal gurup ve kimliklerin bilhassa kurumlaşmış dinsel organizasyonların etkisi ve belirleyiciliği altında gelişmektedir. Nitekim inanç ve inanç gelişim süreci, kişi bağlı bulunduğu üyelik gurubundaki inanan bireylerle ilişki kurdukça devam etmekte, bu süreç içerisinde dağılmakta ya da genişlemektedir.⁴⁸

⁴⁴ Katherine L. Rohrer, *The Explicitness of Faith Development Curriculum for Adolescents in Private Christian Schools*, Baylor Üniversitesi Yayınlanmamış Doktora Tezi, Texas 2000, s. 30.

⁴⁵ Koç, *Gelişim Dönemleri...*, s. 159.

⁴⁶ Aktaran Mustafa Köylü, *Farklı Din ve Kültürlere Mensup Çocukların Dini İnanç ve Tanrı Tasavvurları*, Ekev Akademi Dergisi, Y: 8, S: 19, s. 20.

⁴⁷ Ramazan Biçer, *İmanın Bilişsel Yapısının Ana Dinamikleri ve Etkileri*, Ekev Akademi Dergisi, Y:8, S: 18, s. 27.

⁴⁸ John H. Westerhoff III, *Will Our Children Have Faith?* New York 1976; Jean Zietlow, *The Stages of Faith Development*,

www.elca.org/socialstatemens/education/involved/study.html (10.10.2006); B. Özdemir, *13-20 Yaşları Arasında Dini Gelişim ve Eğitimi (James W. Fowler'ın İnanç Gelişimi Bağlamında Bir Araştırma)*, MÜSBE Yayınlanmamış Y. Lisans Tezi, İstanbul 2008; Selim Eren, *İnanç ve Sosyo-Kültürel Çevre Etkileşimi*, C.Ü. İlahiyat Fakültesi Dergisi, XI/1 - 2007, s. 152.

Ergenlik dönemi ve sonrasında gençlerde topluluk duygusu oluşmaya başlamaktadır. Buna bağlı olarak onlar kendi inanç ve bağlılıklarını etrafındakilerle karşılaştırmaya çalışırlar. Gençler, doğal olarak topluma uyumludurlar yani diğerlerinin fikir, beklenti ve yargılarının farkındadırlar. Bununla beraber kişilikleri henüz tam olarak oturmadığı için özerk bir inanca, değerlendirmeye ve tercihe sahip değildirler. İnançları gelenekseldir yani birlikte vakit geçirdikleri kişiler tarafında şekillendirilir. Dahası gençlerin deneyim dünyaları gittikçe aileden uzaklaşmakta, okul, akranlar, sokak, medya ve belki de din artık onların dikkatini çekmeye başlamaktadır. İnanç bu aşamada, daha kompleks ve daha çeşitli bağlılıklara erişme arzusu içerisindeki insana uyumlu bir yönelim vaat edebilmektedir.⁴⁹ İnanç, dünya görüşü ve değerlerinin şekillenişinde kişiler, hikâyeler, fikirler, farklı inanç sistemleri, çeşitli ritüeller, disiplinler tasavvurları etkilemekte, tüm bunlar yetişkinlere özgü gerçeğin özlemi içerisindeki gence yetişkin yaşamına yatırım yapabileceği rol modelleri sunan bağlamlar olarak algılanmaktadır.⁵⁰ Bu anlamda din değiştiren gençler üzerinde yapılan araştırmalarda deneklerin yaşamış oldukları inanç değişimini sosyal motivasyonlarla açıklamaya çalışmaları ilginçtir.⁵¹ Bayyigit araştırmasında üniversite öğrencilerinde dini inanç gelişiminin çeşitli değişkenler açısından incelemiştir.⁵² Buna göre Allah inancı başta olmak üzere diğer inanç ve tutumların oluşup gelişme yahut da değişmesinde, kişinin ailesi, arkadaşları, yakın çevresi, okul ve öğretmenleri, yayınlar, dini kurum ve kişiler, gruplar, iletişim araçları... vb. etkili faktörler olarak yerlerini almaktadır.⁵³ Yine aynı araştırmada ulaşılan bir diğer sonuca göre gençlerin inanmama/inançsızlık konusundaki kararlarını etkileyen faktörlerin başında kendi zihinsel gelişimleri, ikinci olarak ise gençlerin dindar olarak gördükleri bazı kimselerin tutumları gelmektedir. Üçüncü faktör de okunan yayınlardır. Araştırmacıya göre sonuçlar arasında en dikkat çekici hususlardan birisi ailenin inanma

⁴⁹ Fowler, *Stages of Faith*, s. 172.

⁵⁰ Fowler, *İman Bilincinin Evreleri*, s. 97.

⁵¹ Biçer, *İmanın Bilişsel Yapısının Ana Dinamikleri ve Etkileri*, s. 27-28; Süleyman Özer, *Psiko-Sosyal Açıdan Dini Anlatı-Dini Yaşantı İlişkisi*, Kahramanmaraş Sütçü İmam Üniversitesi Yayınlanmamış Y. Lisans Tezi, K. Maraş 2006, s. 55; Ergenlik ve ilk yetişkinlik yıllarındaki inanç gelişimiyle ilgili olarak ayrıca bkz. Gottlieb, *Development of Religious Thinking*, s. 249; Talip Küçükcan, *Diasporada Dini İnanç ve Tutumlar: Genç Türkler ve Dini Hayat*, Gençlik Dönemi ve Eğitimi II içinde, İSAV, İstanbul 2003, s. 169-194; Özbaydar, *Din ve Tanrı İnancının Gelişmesi Üzerine Bir Araştırma*, İstanbul 1970.

⁵² Mehmet Bayyigit, *Gençlerin Dini İnanç, İbadet ve Problemlerine Boylamsal Bir Bakış*, Gençlik Dönemi ve Eğitimi II içinde, İSAV, İstanbul 2003, s. 221-241.

⁵³ Bayyigit, *Gençlerin Dini İnanç, İbadet ve Problemlerine Boylamsal Bir Bakış*, s. 229; Üniversite döneminin ilk yıllarında gençlerin inanç gelişimlerini aile, çatışma, güven vb. kavramlar çerçevesinde ele alan bir çalışma için bkz. J. Henry Bolen, *Faith Development and Higher Education*, Iowa State Üniversitesi Yayınlanmamış Doktora Tezi, Iowa 1994.

konusunda önemli bir etkisinin olmasına karşın inanmama konusunda ciddi bir etkisinin olmayışıdır.⁵⁴

Görüldüğü gibi, inancı temellendirme, anlamlandırma ve yansıtma biçimleri özellikle ergenlik ve gençlik dönemleri boyunca farklılaşmakta ve daha çok çevresel etkilerle açıklanmaktadır. Bu bir yönüyle bireyselleşme ya da kendi sübjektif kendilik dünyasını oluşturma deneyimi, bir yönüyle de sosyalleşme sürecidir. Bu süreçte bireyler giderek artan oranda kendi kişisel kimlik ve görünüşlerini eleştirel olarak yansıtabilmektedirler. Sosyal çevrenin etkisi sağlıklı bir zemine oturtulmaya başlandıkça bireylerin kendilik algılarını başkalarının anlam, hüküm ve yorumlamalarından bağımsız olarak formüle etme, anlam yapılarını daha açık hale getirme süreci de hız kazanmakta böylece onlar kendi sınırlıklarının giderek daha çok farkına varmaktadırlar. Bireyler artık inanç gibi pek çok soyut olguya daha analitik ve problem çözücü bir tarzda yaklaşabilmektedirler. Bu süreçte dinsel bağlılıkların zayıflayabildiği, dini kurum ve pratiklerle ilişkilerin kesilebildiği de ifade edilmektedir.⁵⁵

Üniversite sonrası dönem ön yetişkinlik yılları olarak da bilinen ve yoğun sosyolojik etkileşimlerin yaşandığı bir süreçtir. Gerçekten üniversite, askerlik, evlilik ve müteakiben iş hayatının ilk etkileri bu dönemdeki genel duyuş ve hayata bakışı etkilemektedir. Bu dönem bireysel özerklik, maddi refah, kendi ayakları üzerinde durabilme ve kendi tercihlerinin somut neticelerini almanın yanında çevresel faktörlerin örneğin yöneticilerin, dini lider ve önderlerin etkisinin niteliği değişebilmekle beraber varlığını ve etkisini devam ettirdiği bir dönemdir. Fowler'a göre yetişkinliğe girişin ilk yıllarında birey, hayatını şekillendiren inanç ve değerleri sorgulayarak yeniden düzenlemekte, bir takım eski bağlılıklarından kurtulmak suretiyle bir bakıma kendisini mitolojilerden arındırmaktadır. Bu eleştirel gözden geçirme Fowler'a göre kişinin episkopal bir Hıristiyan, Ortodoks bir Yahudi veya Sünni bir Müslüman oluşundan vazgeçmesi anlamına gelmez. Aksine bu durum, artık kaderci ve örtük bağlılıktan ziyade, tercihli ve belirgin kabullerle bağlılıklarını ve kimliğini koruduğu anlamına gelmektedir.⁵⁶ bunula beraber coğrafi ve sosyokültürel şatların inanç konusunda belirli genellemeler yapmayı zorlaştırdığını gösteren araştırmalar bulunmaktadır. Bu anlamda ilk yetişkinlik döneminde inanç desenlerinde coğrafi olarak bir takım farklılaşmalar yaşandığını gösteren veriler bulunmaktadır.

Çolak⁵⁷, temel inanç esaslarına bağlılık ve bu inançların niteliği açısından orta yaşlara doğru belli bir yükselmenin varlığından bahsederek

⁵⁴ Bayyigit, *Gençlerin Dini İnanç, İbadet ve Problemlerine Boylamsal Bir Bakış*, s. 230.

⁵⁵ Fowler, *Stages of Faith*, s. 180.

⁵⁶ Ali Ulvi Mehmedoğlu, *Kişilik ve Din*, İstanbul 2004, s. 95.

⁵⁷ Meliha Çolak, *Orta Yaş Döneminin Psikolojik, Dini İnanış ve Davranış Özellikleri – Kayseri Hacılar Örneği*, Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Y. Lisans Tezi, Kayseri 2006.

bu durumu ülkemizdeki Müslüman toplumun ağırlığı ile açıklamaktadır.⁵⁸ Şahin'in Türkiye'de kadın dindarlığı üzerine yaptığı araştırma, coğrafi ve yerel dini inanç motiflerini göz önüne sermesi bakımından ilginç bir örnektir.⁵⁹ Araştırmaya göre inanç esasları kadınlar arasında bilgiye dayalı olmaksızın taklitçi bir eğilimle kabullenilmekte, bu konular üzerinde bilgiye dayalı yorumlar yapılmasından kaçınılmakta, masalsı, tasvire dayalı bir anlatım göze çarpmaktadır. Genç yaşlarda inanç konusunda şüpheli eğilim ile sorgulayıcı tutum ortaya çıkarken ilk yetişkinliğe doğru masalsı ve efsanevi, daha çok kulaktan dolma anlatımlara başvurulmakta, dini inanç ilkelerine taklit ve yapay bağlanma eğilimleri güçlenmektedir.⁶⁰ Görüldüğü gibi yaşam ilerledikçe her ne kadar mitolojiden arınma, geçmişi sorgulama türü bilişsel faaliyetlerin gerçekleşmesi beklense bile araştırmalar durumun bütünüyle böyle olmadığını diğer bir anlatımla bu tarz zihinsel süreçlerin herkese genellenemeyeceğini göstermektedir.

30'lu yaşlardan 40'lı yaşlara geçiş, gençlik ile yaşlılığın kavşağında kişinin iki yaşam düzeyini de derinden hissettiği bir aralıktır. Bu süreçte inanç desenleri daha da soyutlaşırken gözden geçirilip yeniden anlamlandırılmaya çalışılan eski inanç ve bağlılıklar, sembollerle gerçekler arasındaki ilişkinin keşfedildiği bir aşamaya doğru ilerler. Burada aşkınla kişi arasında güven temeline dayanan çok daha derin bir ilişki mevcuttur. Nitekim yetişkinlik döneminde bireyler içlerindeki duygu ve hislerin gittikçe karmaşıklaştığını ve bununla alakalı olarak davranışlarının, karşılaştıkları olayların ve diğerleri ile olan ilişkilerinin, okuduklarının, duyup gördüklerinin çeşitlenip farklılaştığını algılamak suretiyle kendilerinde meydana gelen ümit, beklenti, üzüntü, korku, neşe, kararlılık ve şüphe gibi hisleri anlamaya başlamaktadır. Yetişkin birey kendi iç dünyasını öğrendikçe hem kendine sempati duymakta hem de kendinden korkabilmektedir. Yetişkinlikte birey giderek iç dünyasının karmaşıklığının gizem ve sınırsızlığının farkına varmaya başlamaktadır. İnanç bu aşamada yaşanan karmaşıklıkta hayallerin gelişmesinde yardımcı olabilmekte ve korkuları yatıştırmak suretiyle bireyde bütünlük duygusu oluşturabilmektedir.

Orta yaşlardaki bu kapsamlı dini bütünleşme kişinin içsel olarak bütünlüğe ulaşması ve çevresiyle bütünleşmesinden ibarettir. Ancak buradaki bütünleşmenin ölçütü belli bir inanca sadece sözde bir bağlılık göstermek değil, bireyin yaşamının sadece kendi egosu, fikirleri veya sosyal faktörler ile belirlenmediği ve en az bunlar kadar önemli olan, fizik ötesi

⁵⁸ Çolak, *Orta Yaş Döneminin Psikolojik, Dini İnanış ve Davranış Özellikleri - Kayseri Hacılar Örneği*, s. 113.

⁵⁹ İlkay Şahin, *Değişim Sürecindeki Bir Anadolu Kasabasında Kadın Dindarlığı: Boğazlıyan Örneği*, Ünver Günay - Celaleddin Çelik (Ed.), *Dindarlığın Sosyo-Psikolojisi*, Adana 2006 içerisinde, s. 321 vd.

⁶⁰ Şahin, *Değişim Sürecindeki Bir Anadolu Kasabasında Kadın Dindarlığı: Boğazlıyan Örneği*, s. 332.

aşkın bir otoritenin varlığıyla da şekillenmekte olduğu gerçeğidir. Bireyin özgürlüğünün ve özerkliğinin temellerini oluşturan kavramlar, ahlaki prensipler ne kadar yüce ya da ne kadar ortodox olurlarsa olsunlar bunlara anlam katan şey, insan ile dünya-ötesi otorite arasındaki yadsınması imkânsız derin kişisel ve karşılıklı ilişkinin deneysel bilincidir.⁶¹ Zira bu bilinç, dünyayı ve onun anlamını dengeleyici bir rol oynamaktadır. Fowler, bu bütünleşme sürecine birleştirici inanç evresi adını verir ki bu, hayatımızdaki kutupların bir nevi birleştirilmesini içerir. Bu sürecin bir sonucu olarak da inanç kişiyi bütünleyerek onun şahsiyetinin ayrılmaz bir parçası haline gelmektedir. Böylece dini bir otoriteye içsel olarak bağlanan birey için bu inanç, hayatının en temel motivisi haline gelerek artık o andan itibaren diğer tüm ihtiyaçlar, önem derecelerine bakılmaksızın dini inançlar ile uyum içerisinde tatmin edilmeye çalışılmaktadır. Zira burada içsel motivasyon, insanı bir şeyi yapmaya başka bir şey için değil sırf onun için yönelttiğinden, davranış doğal olarak pekiştirilmekte ve kendi kendini motive etmektedir.⁶²

Kanadalı ünlü psikiyatrist ve hekim Bucke, orta yaşlarda insanın yaşamış olduğu doruk bilinç deneyimlerini bir kozmik bilinç deneyimi olarak adlandırmıştır.⁶³ Ona göre kozmik bilince ulaşan kişi, hayatının zevkini, ıstırabını ve ümitsizliğini kendilik bilinci etrafında yaşantıya dönüştürmektedir. Bu süreç özellikle, otuzlu yaşların sonuna, kırklara ve sonrasına denk gelmektedir. Yirmi ya da daha erken yaşlarda çok daha seyrek yaşanmaktadır. Kozmik bilince ulaşan insanlar genellikle güçlü bir karakter, dürüstlük, inanç ve olgun bir kişilik sergilerler. Bu kişilerin dini idealleri olur ve geleneksel sınırlar içinde hayatın ötesine hayranlık ve merak beslerler. Bu bilinci yaşayan kişilerde çok kısa bir sürede derin kişisel değişimler meydana gelebilir. Kişi, zevkle, şevkle ve heyecanla dolabilir. Huzur, güven ve mütevazılık tüm benliğine nüfuz edebilir. Bucke, tüm bu değişimlerin kalıcı olabileceği ve hayatın bütününe etkileyebileceğinden de bahsetmektedir.

Yukarıda ifade edilmeye çalışılan kozmik bilinç deneyiminin inanç gelişimiyle yakın bir ilişkisi vardır. Nitekim inanç dini ideallerle, ahlaki değer ya da erdemlerle yakından ilişkilidir. Bu anlamda Allport'a göre olgunlaşmış bir dini inancın altı temel özelliği bulunmaktadır. Bunlar farklılaşmış, türeyen ama dinamik yapıda, tutarlı bir ahlak üreten, tam anlamıyla bütünleşmiş, entegre olma yeteneğine sahip, hüristik temele sahip olma özellikleridir.⁶⁴ Dolayısıyla yetişkinlik döneminin tam ve olgun inancı, iyi ayrılmış ve insan hayatının tüm yönlerini, akli, hissi, mistik ve

⁶¹ Yurdagül Mehmedoğlu, *Erişkin Bireyin Kendilik Bilinci*, İstanbul 2005, s. 113.

⁶² Faruk Karaca, *Dini Gelişim Teorileri*, İstanbul 2007, s. 214.

⁶³ Muhammed Şafii, *Varoluşsal Vuslat Benlikten Kurtuluş*, Sufi Psikolojisi içinde, Yayına Haz. Kemal Sayar, İstanbul 2000, s. 113.

⁶⁴ Gordon W. Allport, *Birey ve Dini*, Çev. Bilal Sambur, Ankara 2004, s. 75-76.

iradi yönlerini kapsayan bir özelliğe sahiptir.⁶⁵ Bunula birlikte Allport'a göre olgunlaşmış inancın mistik dönemleri içerip içermemesi önemli değildir. Önemli olan dini inancın çok farklılaşmış, birçok alt tavrı uzlaştırmış, kendisine eleştirel olarak ulaşılmış, esnek bir şekilde korunmuş ve genişleyen bir tecrübe alanı olmasıdır.⁶⁶ Özellikle ilk yetişkinliğin başlarında kişiliğin geliştiği ve bireyin kararları etrafındakilerle çatışmaya başladığı için kişi, değer sistemi tercihleri bakımından diğerlerinden ayrılmaya başlamaktadır. Bireyler kendi inançları, tavır ve davranışları ile ilgili sorumluluklarını kabullendikleri zaman artık değer ve inanç birinci plana çıkmış olur.

Yetişkinlik dönemi boyunca insanlar kendilerini sorguya çekme ve inanç ve değerlerini gözden geçirmekle meşgul olurlar. Bir anlamda inanç döngüsü devam eder. Yetişkinlik döneminde bireylerce Tanrı daha soyut yollarla idrak edilebilir. Zaman geçtikçe Tanrı, bir öğüt verici olarak değil de ahlaki gerçekleri ve aşkın varlığı bünyesinde toplamış bir varlık olarak düşünülür. Yetişkinlik döneminde birey, bağlılık ve bağımlılıklarını belirgin hale getirme sürecine devam eder. Daha önce örtük olan, irdelenmemiş tasdik ve inançlar bu aşamada daha açık yükümlülük ve sorumluluklara dönüşürler.⁶⁷ Bu süreçte inancımızı eleştirel bir analize tabi tutarken inanç hakkında açık bir yargıya varmanın yanında kutsalla ilişkimizin aracısı olan sembol, mit ve ritüellerin bazı boyutlarına yönelik bağımlılıklarımızı da yitiririz. Bu ise bizim artık kaderci ve örtük bağımlılıktan ziyade tercihli ve belirgin kabullerle bağımlılığımızı ve kimliğimizi koruduğumuz anlamına gelmektedir. Fowler'a göre yetkin bir inanca ulaşmak için benliğin iki önemli faaliyeti gerçekleştirmesi gerekir. Birincisi yukarıda da bahsedildiği gibi inancın sorgulanıp yeniden kurulmasıdır ki bu büyük oranda inancını sahiplenmeye doğru geçiş anlamına gelmektedir. Ergenlik döneminde arkadaş ve çevrenin etkisiyle oluşturulan inanç bu aşamada yerini *benim inancıma* bırakır. Daha önceki inanç desenlerinin aksine burada kimlik artık kendine özgü bir hal alarak, bütün ilişki ve rollere sahip olan ve onları yönlendiren orijinal bir "ben" oluşturur. Artık ait olunan topluluğa itibar edilmeye, tercih ve sorumlulukların farkına varılarak bilinçli tasarruflarda bulunmaya, inisiyatifler alınmaya başlanır.

Yetişkinlik döneminde hem kendimize hem de öteki geleneklere ait sembol, hikaye metafor ve mitlerin yeniden değerlendirildiği bilinmektedir.⁶⁸ İnanç gelişiminin bu aşamasında benliğin yapması gereken ikinci görev, bir "fiili ego" ortaya koymaktır. Benlik kişinin kim olduğunu çeşitli tanımlamalardan elemeler yapmak suretiyle netleştirmelidir. Eşimin

⁶⁵ Köylü, *Yetişkin Din Eğitiminin Teorik Temelleri*, Samsun 2000, s. 123.

⁶⁶ Allport, *Birey ve Dini*, s. 81.

⁶⁷ Fowler, *Becoming Adult, Becoming Christian: Adult Development and Christian Faith*, San Francisco 1984, s. 62.

⁶⁸ Fowler, *İman Bilincinin Evreleri*, s. 100.

nezdinde, ailemin nezdinde, öğretmenimin nezdinde vb. ben kimim sorularına cevap verilmek durumundadır. İşte inanç gelişiminde yetişkinlik dönemine karşılık gelen evrenin görevi bütün bu rol ve ilişkileri yönlendiren, ama yine de hiç birisiyle tek başına tanımlanamayan *beni*, bir fiili egoyu inşa etmektir. Burada açıkça tecrübe edilemeyen hakikatle, daha derinlikli bir ilişki kurma isteği doğuran karşıtların bir bileşimi (örneğin, her bir bireyin genç ve yaşlı, erkek ve dişi, yapıcı ve yıkıcı olan yanlarının fark edilmesi) söz konusudur. Dahası bu dönemde birey, daha önce bastırılmış düşünce, dürtü, his ve hatıralarını keşfeder, sonra geçmişinden yararlanarak inanç gelişimini etkileyen ailevi, sosyal, etnik ve dini etkenlerin farkına varır. Ergenlik ve ilk gençlik dönemi, kişiliğini dünyadan ayıracak sınırlar koymasına yardımcı olurken yetişkinlik dönemi bu sınırları daha yumuşak ve toleranslı hale getirir. Yetişkin bireyler dürüstlüğü bilirler ve günahkârlığın bireyselden çok toplumsal vicdanı tükettiğinin farkındadırlar.⁶⁹

Herhalde yaşlılık dönemi dini gelişiminde en başat özellik, inançlardaki stabiledir. Ergenlik döneminde yaşanan inanç krizleri ve dalgalanmalarıyla hayatın son dönemindeki inanç desenleri arasında bir mukayese yapıldığında yaşla beraber inançlardaki durağanlığın giderek daha belirgin bir hal aldığı söylenebilir. Nitekim ergenlerde duygusal telaşla bir arada bulunan bilişsel karışıklık ve şüphe vardır; gençlerin tüm temayülleri şu veya bu şekilde ani olarak değişip dönüşebilmektedir. Oysa ileri yaşlarda hem zihin hem de duygular donuklaşınca, artık ne teolojinin incelikleri hakkında bir endişe ne de dini meseleler hususunda duygusal bir heyecan kalmaktadır.⁷⁰ Muhtelif çalışmalar, küçük farklılıklar olsa da, yaşlıların Tanrı inançlarının daha kesin olduğunu ve onların Tanrı'yı genellikle sevecen bir güç olarak düşündüklerini göstermektedir. Hayatının son döneminde bulunan bireylerin benlik bütünlüğüne kavuşup kavuşmadıkları, sorgulanan geçmişin zihinde anlamlı bir bütünlük oluşturup oluşturmadığı, fiziksel ve psikolojik kayıpların yaşlıların psiko-sosyal dünyalarında bıraktığı etkiler inanç gelişimine yansımaktadır. Özellikle yaşamın son döneminde benlik bütünlüğü, insanın "Tanrı'nın yarattığı kul" olması bilinciyle oluşmaktadır. Bu çerçevede inanç gelişimi kişinin yaşamında aktif bir varlık olarak Tanrıya olan imanının/bağlılığının test edildiği bir süreç olmaktadır.⁷¹ Bu aşama evrensel iletişim ve dayanışmaya dönük ideal bir yönelim olarak kabul edilir. Bu aşamada

⁶⁹ Fowler, *Becoming Adult Becoming Christian*, s. 67.

⁷⁰ Michael Argyle ve Benjamin Beit – Hallahmi, *Yaş ve Din*, Çev. Abdurrahman Kurt, UÜİFD, S: 4, C: 4, Yıl: 1992, s. 331.

⁷¹ Anne Streaty Wimberly, *Christian Education for Health and Wholeness: Responses to Older Adults in Ethical/Racial Contexts*, Religious Education, V: 89, I: 2, Spring 1994, s. 248-264; Özellikle yaşlılık döneminde bireylerin psiko-sosyal sağlıkları ile inanç gelişimi arasında pozitif ilişki bulunmaktadır. Bkz. Kenneth Stokes, *Faith Development in the Adult Life Cycle*, Journal of Religious Gerontology, V: 7, I: 1, 1991, s. 167-184.

bireylerin varlık algısı şartsız olarak, başarısızlık ve çekilen acılardan etkilenmeden, mutlak bir güven çerçevesinde geliştirilmiş olan Aşkın'la ilişkilidir. Aşkın, insanın sonlu ve bölük pörçük eylemlerini bile mutlak manasıyla biçimlendirici olarak kabul edilir.

Yaşlılık döneminde kişi, artık geri dönmeyecek ya da geçmişi değiştiremeyecek bir aşamada bulunmaktadır. Etrafına güvenmek, çoğu zaman başkalarından yardım istemek durumundadır. Yaşlı, hayatını eksi ve artılarıyla kabul etmek durumundadır. Hayata keşke tekrar başlayıp onları düzeltsem ya da daha farklı yaşasam şeklinde yaklaşmaz. Çünkü bu mümkün değildir. Çoğu zaman geçmişini "yapabileceklerimin en doğru ve en iyisini yaptım" şeklinde değerlendirir ve huzur duymak ister.⁷² Eğer kişi kendini yapabileceğinin en iyisini yapma ya da hayatını nitelikli biçimde geçirme noktasında yetersiz görürse umutsuzluğa kapılmakta, yaşamını anlamsız bulmakta ve yaşamadıkları için hayal kırıklığı hissedebilmektedir. Bu durum yaşlılarda yoğun umutsuzluk duygusunu beraberinde getirmektedir. Yine bu dönemde bireylerde kalan zamanın çok kısa olduğunun hissedilmesi durumunda ve başka bir yol tutmanın mümkün olmadığı anlaşıldığında ümitsizlik durumu ortaya çıkabilmektedir.

Yaşlılık döneminde kişinin inanç gelişimine etki eden en önemli olgu ölüm gerçeğidir.⁷³ Nitekim yaşlıların dine karşı ilgilerinin artmasında ya da dine dönmelerinde baş neden ölüm olayıyla karşılaşacakları günün yaklaşmış olmasıdır.⁷⁴ Ölüm olgusu ahiret inancıyla birlikte bireyin dini inanç yönelimini büyük oranda belirlemektedir. Bireyin, kendi kapasitesini aşan olaylar karşısında doğrudan realiteyi kavraması zor olduğu için ölüm ötesi hayata inanması psikolojik olarak daha kolaydır. Bu açıdan bakıldığında ölüm ötesi hayat inancı, bireyin psikolojik fonksiyonlarını koruması anlamında önemli bir fonksiyon icra etmektedir. Dolayısıyla öldükten sonra var olma bilinci, yerinde ve zamanında kullanıldığında ruh sağlığını koruyucu önemli bir fonksiyon icra edebilir. Ölüm ötesi hayata inanmanın önemli bir yönü de bireyin bu inanca dayanarak, karşı karşıya kaldığı zorlukları daha kolay aşma imkânına sahip olmasıdır.⁷⁵ Koç'un da belirttiği üzere bireyin ölüm olgusu gibi kendi gücüyle aşamadığı konuları anlamlandırırken, ölüm ötesi hayat inancı devreye sokulmazsa, birey psikolojik olarak kendisinin ebediyen yok olacağını bunalıma girebilir. Öte taraftan ölüm ötesi hayat inancına sahip olup da kendisini günahkâr gören birey de, öldükten sonra cezalandırılacağı inancından dolayı

⁷²Erikson, *İnsanın Sekiz Çağı*, s. 39.

⁷³ Victor Clore, *Faith Development in Adults : Scale of Measurement and Relation to Attachment*, Wayne State Üniversitesi Yayınlanmamış Doktora Tezi, Michigan 1998, s. 121.

⁷⁴ Köylü, *Yetişkin Din Eğitiminin Teorik Temelleri*, s. 141.

⁷⁵ Hökelekli, *Din Psikolojisi*, Ankara 1993, s. 92-96.

kaygılanabilir.⁷⁶ Şu halde bireye profesyonel bir yardım ve sağlıklı bir din eğitimi gereklidir.

Din Eğitiminin Gelişimsel Temeli Olarak İnanç

Modern dünya bugün iki önemli gerçekle karşı karşıyadır. Bunlardan ilki sekülerizmin zayıflamasıyla beraber dinin tekrar geri dönmesi yani ölen (!) Tanrı'nın yeniden dirilmesidir. İkincisi ise hızla değişmekte ve küreselleşmekte olan dünyanın ortaya çıkarmış olduğu farklılıklar içerisinde birlikte yaşama tecrübesidir. Pozitivist ve seküler ideolojilerin dini inancın yerine inşa etmeye çalıştıkları değerler insanlığı yeterince tatmin edememiş olacak ki Stark *Toprağın Bol Olsun Sekülerleşme* başlıklı makalesini kaleme almıştır.⁷⁷ Bu gün, dinin, sosyal hayattan bir ölçüde uzaklaşsa bile insanın iç dünyasındaki varlığını korumaya devam ettiği/edeceği anlaşılmaktadır. Din ve dini inancın varlığı, önemi, günümüz dünyasındaki anlamı bağlamında yazılıp çizilenler, bugün inanç geninin var olup olmadığı tartışmasına kadar uzanmıştır.

İşin spekülasyon boyutu bir tarafa, esasında inanç insanın vazgeçemeyeceği bir değer, güç ve kimliğin ayrılmaz bir unsurudur. Bu vazgeçilmezlik onun hem birey hem de toplumla alakalı boyutlara sahip olmasından kaynaklanmaktadır. İnanç, bireye yaşamını anlamlandırma hususunda alternatif bir vizyon, farklı bir bakış açısı sunarken aynı zamanda onun kimliğinin de bir parçası olarak ontolojik varlığını derinden etkilemektedir. İnanç, toplumsal yapıyı güçlendiren temel yapı taşlarından birisi olması dolayısıyla sekülerleşmenin karşısında güçlü bir unsur olarak kendini hissettirmektedir. Dolayısıyla inancın hem bireye hem de topluma anlam katan yönleri bulunmaktadır. Örneğin dini kurumlar, dini törenler önemli birer sosyalleşme ve biz bilinci oluşturma işlevi görmektedirler.

Dini inançlar, toplumsal hayatta gelişen olaylara karşı bireylere güvenilirlik aşılamaktadırlar.⁷⁸ Bu durum çocukluk yaşından itibaren geliştirilen güvene dayalı değerlerin gelişmesinde inançların önemli bir işleve sahip olduğu anlamına gelmektedir. Bu anlamda ergenlik döneminde şüphelerden arınmak, orta yaşlarda orta yaş krizi denen olguyu iyi yönetebilmek, ileriki yıllarda bütünleşmiş bir şahsiyet kazanmak ve nihayet yaşlılık döneminde ölüm korkusu gibi duygusal durumları düzenlemek büyük oranda inanç unsuru ve onun sağlıklı şekilde gelişimiyle alakalıdır. Güven duygusu gelişmiş bireylerin çevrelerinde olup biten şeyleri daha sağlıklı şekilde anlamlandırdıkları, olgun bir inanca sahip insanların pek çok kaygıyla baş etme konusunda daha başarılı oldukları, hayatı

⁷⁶ Mustafa Koç, *Yaşlılık Döneminde Ölüm Ötesi Psikolojisi Üzerine Bir Alan Araştırması*, Cumhuriyet Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi, 2004, Cilt: VIII / 1, s. 205.

⁷⁷ R. Stark, *Toprağın Bol Olsun Sekülerleşme*. A. Köse (Ed.) Sekülerizm Sorgulanıyor içinde (ss. 33-74). İstanbul 2002, Ufuk Kitapları.

⁷⁸ Mehmedoğlu, *Ahlaki ve Dini Gelişim*, s. 24.

anlamlandırmada daha rahat ve sağlam bir duruş sergiledikleri bilinmektedir.⁷⁹

Bilindiği gibi dini inancın merkezinde Tanrı inancı yer almaktadır. Bu bakımdan, özellikle çocukluk döneminde doğru ve gerçekçi bir Tanrı kavramını öğretmeden diğer dini konuları öğretmeye çalışmak gelişimsel dinamikleri dikkate almamak olacaktır. Dolayısıyla inanç eğitimi temelde doğru bir Allah kavramının öğretilmesi esasına dayanmalıdır. Nitekim Jung'a göre insanın, içindeki Tanrı imajını yaşamaya ve kendi inandığı dinin ona verdiği eylemlerle olan ilişkisini hissetmeye ihtiyacı vardır. Eğer bu gerçekleşmezse insanın karakterinde bir çatlak meydana gelecek, bu durumda insan dıştan uygar görünmesine rağmen içinde kendisini yöneten ilkel bir tanrının yönlendirmesiyle bir barbara dönüşebilecektir.⁸⁰

İnanç, kişiliği oluşturan en önemli manevi faktörlerden birisi olması dolayısıyla insandaki üst benliğin oluşmasında önemli bir işleve sahiptir. Bu anlamda olgunlaşmış bir dini inancın gerek zihniyet yönünden gerekse psikolojik ve ahlaki yönden kendi içinde dengeli ve tutarlı, aşırılıklardan uzak, bütünleşmiş bir kişiliğin oluşmasına katkı sağlayacağı söylenebilir. Zira çok yönlü ve derinlikli düşünebilen ve yüksek seviyede inançlara sahip insanlar arasında ön yargılar nadiren görülmektedir. Araştırma sonuçları, bu anlamda örneğin dini aktivitesi olan samimi dindar kişilerin toplumda daha az ön yargılı ve başkalarına karşı daha çok yardımsever olduklarını ortaya koymaktadır.⁸¹ Tersinden söylemek gerekirse, inançsızlığın her türlü kuraldan veya bağlanmadan kendini soyutlama ve nihayet sosyolojik dilde anomi denen kurlsızlığa yol açma potansiyeline sahip olduğu düşünülebilir.⁸²

İnancın önemini yeniden keşfetmeye başlayan Batı dünyası okullarında inanç eğitimine yer vermekte ve çok kültürlü ortamlarda nasıl bir inanç eğitiminin verilmesi gerektiği üzerinde tartışmaktadır. İnanç farklılıklarını keskinleştiren, ayrılıkları körükleyen bir din eğitimi yerine

⁷⁹ Stres ile dini inanç ilişkisini inceleyen Öner'in ifadesiyle insan için sürekli yani geçici olmayan, güvensizlik duygusu doğurabilecek muhtemel her olay karşısında sığınılabilir, gücü sonsuz olan bir güvence gerekir ki o da Allah'tır. Necati Öner, *Stress ve Dini İnanç*, Ankara 1997, s. 37; Ancak Öner'e göre yanlış din eğitimi sonucunda dini inanç stres doğurabilmektedir. Din bilgisi eksikliği insanın, strese yol açabilecek batıl inançlara din adına sahip çıkmasına; bu yüzden de bunalıma girmesine sebep olmaktadır.

⁸⁰ Frieda Fordham, *Jung Psikolojisi*, Trc. Aslan Yalçınar, İstanbul 1997, s. 94.

⁸¹ Osman Taştekin, *İnanç Öğretiminin Psiko-Pedagojik Temelleri*, Diyanet İlmi Dergi, C:39, S: 1, 2003.

⁸² Dinsel anomi için bkz. Ali Yaşar Sarıbay, *Postmodern Dinsel Anomi*, İslâmiyat, C:5, S: 4, s. 171-181.

farklılıklara duyarlı ama ortak-benzer unsurların altının çizildiği din eğitimi yaklaşımları önem kazanmaktadır.⁸³

İnançların insan davranışları üzerinde hem olumlu hem de olumsuz etkileri bulunmaktadır. İyi bir mümini de tehlikeli bir intihar bombacısını da yetiştiren eğitim ve bu eğitimin üzerinde şekillendiği inançlardır. Aslında inanç ve inançların motive ettiği yönelimler insan davranışlarının dinamikleri durumundadır. Bu açıdan bakıldığında, doğru ve sağlam bir inanç eğitiminin sosyal ve dini hayata büyük katkılar sağlayacağını söylemek mümkündür. Hayatın dengelenmesi ve bir ölçü içerisinde sürdürülebilmesi için, başta doğru inanç ve bu inancın gerektirdiği hususlar, özellikle eğitim kurumları tarafından öğrencilere kazandırılarak, onlarda bu yönde bir bilinç geliştirilmelidir.⁸⁴ Dolayısıyla inanç eğitimi bir hurafeden arınma ya da yapay istek ve saplantıların yerine gerçeğin yerleştirilmesi faaliyeti olabilir.⁸⁵ Bunun için inanç eğitiminin, aile ve çevrenin etkisiyle şekillenen taklit düzeyli inançtan özümsemiş, iç dinamik ve yönelimleri tahkim edilmiş bir inanca geçişi merkeze alması gereklidir. İnanç eğitimi ezberleri ve anlamlandırılmadan kabul edilmiş örtük öğrenmeleri ayıklama ve anlamlandırılmış bilinçli bir inanca geçişi destekleyebilmelidir. Bunun için inanç eğitimi yaşam boyu eğitim perspektifiyle ele almak ve örgün ve yaygın eğitim boyutlarıyla düşünmek gerekmektedir.

Gelişime duyarlı bir inanç eğitiminde başlangıç noktası çocukların tecrübeleri, ön öğrenmeleri, ilgi ve yetenekleridir. Buradan hareketle denebilir ki inanç eğitiminde öğrenciyi ve onun ilgilerini merkeze almak belli konuları öncelemekten çok daha önemlidir. Şayet öğretmenler, öğrencilerinin tecrübelerini, dillerini, kavramlarını, meraklarını, ihtiyaçlarını, ilgilerini, sevinçlerini, zevklerini, ruhsal durumlarını doğru algılayabilirlerse, inanç eğitimi daha sağlıklı bir zemine oturabilecektir. Dolayısıyla inanç eğitiminin başlangıç noktası, çocuğun kolaylıkla özdeşleşemediği bazı harici durumlar, konular veya bilgi yığınları değil, öğrencinin hayatı ve problemlerinden ilham alan somut olaylar olmalıdır.

Daha önce ifade edildiği üzere gelişimde yaşa bağlı değişimler belli basamaklar etrafında takip edilerek önemli gelişim teorileri ortaya konmuştur. Bu teoriler insanın çeşitli boyutlarında meydana gelen gelişim ve değişimleri açıklamaya çalışmaktadır. Zengin, olumlu duygusal ön

⁸³ Örneğin bkz. Birmingham City Council (BCC), 2007 Birmingham Agreed Syllabus for Religious Education, Birmingham; Erişim: <http://www.birmingham-asc.org.uk/agreedsyll1.php> (08.02.2011); Ovey N. Muhammed, *Çokkültürcülük ve Din Eğitimi*, Çev. İhsan Çapcıoğlu, Fırat Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi, 8 (2003), s. 288.

⁸⁴ İrfan Başkurt, *İman, Dayandığı Temel İlkeler ve Eğitim*, Din Eğitimi Araştırmaları Dergisi, S:8, Yıl: 2001, s. 190-191.

⁸⁵ Başkurt, *İman, Dayandığı Temel İlkeler ve Eğitim*, s. 185.

yaşantılar, iyi bir kavram ve dil gelişimi, destekleyici bir sosyal çevre ileriki yaşamın tüm yönlerini etkilerken inanç üzerinde de kalıcı izler bırakmaktadır. Gelişimsel açıdan bakıldığında inancın gelişiminin önce ebeveyn ve aile, ardından okul ve arkadaş çevresi, daha sonra bireyin kendilik algısı ve içsel yaşantıları ve nihayet dini kurumların da sürece dâhil olmasıyla şekillendiğinin altını çizmek gerekmektedir. Bu anlamda din eğitiminin yaşamın her kademesindeki bireye içinde bulunduğu gelişimsel beklentiler, yeterlikler, sınırlıklar ve diğer psikososyal unsurları dikkate alarak yaklaşması esastır.

Yaşamın ilk yıllarında inanç eğitimi büyük oranda ailenin görevidir. Ebeveynin bu dönemde çocuktaki güven, sevgi, bağlılık gibi duyguları olumlu yönde geliştirmesi ve dini kavramlara başarıyla transfer edebilmesi sağlıklı bir inanç gelişimi için önemlidir.⁸⁶ Bu bağlamda kimi araştırmacılar çocuklarla Allah ve diğer dini konular hakkında genel düzeyde konuşmanın en uygun döneminin 4 ve 5 yaşları olduğu dile getirmektedir. Bununla beraber daha doğru olan bu tür konuşmaların çocuk tarafından ilgi ve merak duyulduğu anda yapılmasıdır.⁸⁷ Ancak dini inanç konularının otoriteye dayanarak öğretilmesi yerine, çocukların yaratıcılık ve hayal güçlerinden yararlanarak, daha önce de ifade edildiği gibi deneyimlerine, ön öğrenme ve hazırbulunuşluklarına yaslanarak yani çocuğun hassasiyetleri gözetilerek öğretilmeye çalışılması daha gelişimsel bir yaklaşım olacaktır. Bu durum gelişimsel araştırma bulgularının ortaya koyduğu bir husustur. Bu anlamda söz gelimi, Piajeci gelenekten beslenen din ve inanç gelişimi araştırmalarının din eğitimine ana etkisi çocuklara öğretilen konularda bir takım sınırlamaları ortaya koymaları olmuştur. Özellikle Goldman'ın bulguları, çocukların Kutsal materyali anlamada çeşitli sınırlılıklarının olduğunu ortaya koymuştur.⁸⁸

İnanç olgusunu öğretime konu edinirken yaşa bağlı değişimleri nazar-ı itibara almak diğer bir anlatımla gelişimsel parametrelere dikkat etmek önem arz etmektedir.⁸⁹ Bu anlamda örneğin İslam'ın öğrettiği zaman ve mekândan münezzehe olan, her yerde hazır ve nazır olan Allah inancı için 7 yaşına kadar beklemek gerekebilir.⁹⁰ Bununla beraber merak ve ilgiye bağlı olarak çocuk tarafından sorulan dini içerikli sorulara birlikte yanıt aranmaya ve inanca dönük ilgiler canlı tutulmaya çalışılmalıdır. Türk toplumundaki çocukların 7 yaşından itibaren inançla ilgili konularla daha yakından ilgilendikleri, 10 - 12 yaşlarından itibaren de metafizik alana

⁸⁶ Din eğitimi sürecinde duygu aktarımına dair bkz. Yaşar Fersahoğlu, *Din Eğitim ve Öğretiminde Duyguların Transferi*, M. Ü. İlahiyat Fakültesi Dergisi, 19 (2000), 105-122.

⁸⁷ Köylü, *Çocukluk Dönemi Dini İnanç...*, s. 152.

⁸⁸ Ronald Goldman, *Religious Thinking from Childhood to Adolescence*, 1964.

⁸⁹ Halil Apaydın, *Aile İçi İletişimin Çocuğun Dinsel Gelişimine Etkisi*, s. 328, http://dergi.samsunilahiyat.com/Makaleler/1255814893_200113140182.pdf, (15.12.2010).

⁹⁰ Mehmedoğlu, *Ahlaki ve Dini Gelişim*, s. 42.

ilişkin sorular sordukları bilinmektedir.⁹¹ Bu yöndeki sorularda varlığa, yaratılış ve yaratıcıya ilişkin soruların öne çıktığı bilinmektedir. Dolayısıyla aşkın bir varlığa inanma, sığınma ve bağlanma duygusu, sağlam bir inanç eğitimi için vazgeçilmezdir. Ancak pek çok çalışmada da işaret edildiği gibi özellikle ailede ebeveynler korku dozu yüksek, disiplin aracı olarak kullanılan veya yetişkin bir kimsenin ancak kavrayabileceği bir Allah kavramını öğretmeye çalışmaktadır. Oysa bu hem gelişimsel yasalara hem de çocuğun hak ve hukukuna aykırıdır. Çocukları kutsal varlıklarla korkutmak, ya da bu tür unsurları disiplin aracı olarak kullanmak, ilerde çocuğun sevecen ve şefkat dolu, kucaklayıcı bir Allah anlayışından uzaklaştırarak ya da nefret doğurabilecektir.⁹²

Oysa doğru bir inanç eğitimi çocuklarda daha olumlu bir etki bırakmakta, özellikle temel güven duygusunun yeşerdiği ilk çocukluk yıllarında ve sonrasında güvenilen ve sınımlanabilen bir Allah inancının oluşmasına zemin hazırlamaktadır. Bu anlayışla yetişen çocuk, Allah'tan korkup kaçmak yerine, O'nu her zaman kalbinde duyarak, kendini güvende hissedebilmektedir. İnanç eğitiminde önemli olan çocukların Tanrıyı hemen kızıp cezalandıran değil, merhamet edip seven bir varlık olarak anlaması, dolayısıyla böyle bir algıyı onlara kazandırmaktır. Bu inanç ve anlayış çocuğun zihnine yerleştiğinde, hem sağlıklı bir dini gelişime imkân sağlanabilecek, hem de onun temel güven duygusuna paralel olarak olumlu bir kişilik geliştirmesine yardımcı olunabilecektir. Gelişimsel verilere dikkat edildiğinde, çocuklara Allah'ın ceza verici olduğunu daha ileriki yaşlarda anlatmak gerekmektedir. Çocuğun suç ve cezanın ne anlama geldiğini anlayacağı yaşa gelince, belki 11 - 15 yaşları arasında bu motifleri kullanmak ve dozunu doğru ayarlamak daha doğru olacaktır.⁹³ Dolayısıyla örneğin Allah'ın zatı ve sıfatlarından bahsederken, söz gelimi Esmâ-i Hüsnâ öğretilirken hangi isim ve sıfatın erken, hangilerinin daha sonra öğretilmeye, çocuğun inanç gelişimi düzeyinden hareketle karar vermek daha gelişimsel bir yaklaşımdır.

Ergenlik, çevresel etkenlerin inanç gelişimini yoğun şekilde etkilediği bir dönemdir. Özellikle dine ya da din eğitimine kayıtsız kalma, inanç unsurlarını sorgulama ve kimi zaman reddetme, inancı çocukça ya da gereksiz görme, aşırı derecede bireyleşmiş bir dini kimlik ve dünya görüşü oluşturma ergenlerde sıklıkla görülen durumların başında gelmektedir. Yine ergenlerin, sahip oldukları dinsel arka plana ve yetiştikleri çevreye bağlı olarak dini özgeçmişlerine, ailelerine ya da olumsuz dini temsiller sunan dini otoritelere reaksiyon gösterdikleri, başkaldırdıkları

⁹¹ Mehmedoğlu, *Ahlaki ve Dini Gelişim*, s. 71.

⁹² Yanlış inanç eğitiminin olumsuz sonuçları hakkında daha geniş bilgiler için bkz. Osman Taştekin, *Kıyamet ve Ahiretle İlgili Kavramların Öğretimi*, Yayınlanmamış doktora tezi, Samsun 1998, s. 67-74; 106 - 115; 164-229.

⁹³ Halis Ayhan, *Eğitime Giriş*, İstanbul 1986.

bilinmektedir. Fowler ve Oser'in çalışmaları, dini düşüncenin teolojik fikirlerle bilişsel gelişim arasındaki ilişkiden daha fazla bir şey olduğunu; dini düşünce ve inanç gelişiminin ergenlik döneminin ortalarına kadar uzandığını, bu gelişimsel süreçlerin kimlik oluşumu ile sıkı bir şekilde bir birine bağlı olduğunu ortaya koymuştur. Örneğin, çocukların inanç ve dinle ilgili konularda yeterince olgunlaşmamış olmaları, mesela kutsal kitaplarda yer alan hikâye ve anlatımları sürekli somut bir tarzda yorumlamaları, ileriki dönemlerde kendi bağlılıklarını yeniden gözden geçirme noktasında mukavemet oluşturabilmektedir. Bu gibi engellemelerin neticesinde ergenlerin, dini ilgisiz ve çocukça bir şey olarak telakki edip reddetme eğiliminde olabilecekleri ileri sürülmüştür.⁹⁴

Lise düzeyinde yapılan araştırmalar ergenlerin inanç konusunda ciddi şüphe ve tereddütler içerisinde oldukları ve genelde merak ettikleri konuların başında inanç konularının geldiğini göstermektedir. Bu durumda ergenlik dönemine dönük bir inanç eğitiminin ergenlerin psikososyal ve dini gelişimlerini, bu yöndeki beklenti ve ilgilerini merkeze koyması bilhassa şüphe ve tereddütlerine duyarlı olması gereklidir. Bu durum inanç eğitiminde formel eğitimin yanına enformel süreçleri de gözetmeyi zorunlu kılmaktadır. Ancak eğitim programları pek çok ülkede hala konu merkezlidir ve öğrencinin yeterlik, hazırbulunuşluk ve ilgileri yeterince dikkate alınmamıştır. Oysa bu dönemde öğrencilerin dini gelişimsel düzeyleri, beklentileri ve problemleri onları belli konulara hapsedmeye müsaade etmemektedir. Dahası, ergenlik dönemindeki gelişim süreçlerinin önceden tahmin edilemez derecede karmaşık olan yapısı da akılda tutulmak durumundadır.⁹⁵ Elbette böylesine karmaşık bir dönemde, inanç eğitimi bağlamında yapılması gereken, mümkün olduğunca sorun odaklı, birebir etkileşime dayalı bir yaklaşımla ergenlerin inanç gelişimine daha fazla katkıda bulunmak, aktif diyalog süreçleri yoluyla kendilerini daha fazla açma ve onlara kendi inançlarını inşa etme imkânı tanımaktır.

Orta yaşlar ve yetişkinlik dönemi boyunca sürediden yoğun iş temposu inançla ilgili konuların sıcaklığını bir ölçüde giderse de sağlıklı bir inanç gelişimi ve eğitiminin orta yaş insanına da vereceği çok şey vardır. Nitekim inanç hayata anlam katma, kaygılarla baş etme, zorluklarla daha iyi mücadele etme adına oldukça zengin bir muhtevaya sahiptir. İleriki yıllarında başlayan kayıplar, bunalım ve krizler, hastalıklar, yaşamın dışına doğru itilme ve ölüm olgusu inancı yeniden kişi için popüler yapmaktadır. Kişi ilerleyen yaşlarda, sığınılacak güçlü bir kapıyı çalmanın telaşı içerisine girebilmektedir. Bu anlamda örneğin cami cemaatinin daha ziyade yaşlı kimselerden oluşması tartışılması gereken önemli bir soru(n)dur. Esasında inanç eğitimi pratik uygulamalar olmaksızın düşünülebilecek bir alan

⁹⁴ Gottlieb, *Development of Religious Thinking*, s. 245.

⁹⁵ M. L. Crawford & G. M. Rossiter, *Religious Education and Sponsoring Faith in Adolescents*, *Australasian Catholic Record*, 70 (4), 1993.

değildir. İnanç gelişimi konusunda yapılan araştırmalarda dini pratiklerin aşkına olan güven ve bağlılığı artırdığı ortaya konmuştur. Neticede inanan bir kimsenin inancının gereğini yerine getirmesi inancının gücünü yansıtması bakımından anlamlıdır. İslam düşünce geleneğinde yapılan iman tartışmaları, ibadeti imanın bir parçası kabul etme noktasına varan boyutuyla bize iman konusunun gelişiminde uygulamanın yeri hakkında bir fikir vermektedir.

İnanç eğitiminin amacı sadece inandığını söyleyip bunun gerekleriyle alakasız bir yaşam süren bireyi yetiştirmek değildir. İnanç gelişimini amaçlayan bir yaklaşım, pratiğe de önem vererek programını buna göre yapar ve inancı yaşanılabilir bir gerçeklik haline dönüştürmek ister. Nitekim Vergote, inancın kendini ifade edici ameller vasıtasıyla canlı tutulmadığı veya yeniden üretilemediği takdirde öleceğini, yok olacağını vurgulamıştır.⁹⁶ Demek ki inancın yaşanılabilir bir olgu olması onun pratiğine ağırlık vermekle alakalıdır. İnanç ile pratik arasında bir irtibat/uyum olmadıktan sonra, inanılan değerler ile davranışlar arasında gerçekleşmesi gereken uyum da sağlanamaz. Üstelik bu konsensüsü kuramayan kişi İslam nazarında da seçkin bir Müslüman olamayacaktır.⁹⁷ Şu halde inanç eğitime gelişimsel bulgulardan hareketle teorik bir zemin kazandırılırken pratik boyut da ihmal edilmemelidir.

Sonuç

Gelişim yaşam boyu devam eden bir olgudur. Çocuk anne karnında gelişmeye başlar ve bu gelişimi ölümüne dek sürer. Bu süreçte fiziksel anlamda büyüme belli bir yaştan sonra dururken din ve inanç gelişimi ise ölüme dek devam eder. Gelişimde yaşa bağlı değişimler belli basamaklar etrafında takip edilerek önemli gelişim teorileri ortaya konmuştur. Bu teoriler insanın bilişsel, ahlaki, sosyal, dini vb. çeşitli boyutlarında meydana gelen gelişim ve değişimi açıklamaya çalışmaktadır. İnanç gelişimi bağlamında yürütülen araştırmaların, ortaya konan yaklaşım ve bulguların, dini düşüncenin ilerletilmesi ve inancın geliştirilmesi ile ilgili olarak eğitime alternatif kavramlaştırma yolları sunduğu anlaşılmaktadır. Bu tarz araştırmaların din eğitimi tartışmalarını üzerine oturtacağımız daha sağlam bir alt yapı üreteceği muhakkaktır. Öyle ki her gelişimsel model inancın gelişimsel yörüngesine dair farklı yaklaşımlar, inanç eğitimi bağlamında oluşan sorulara alternatif perspektifler sunmaktadır. Bu çerçevede inanca dair gelişimsel veriler derlenerek din ve inanç eğitimi yaşlara göre, hem örgün hem de yaygın eğitim süreçleri içerisinde düzenlemek gerekmektedir. Bu amaçla yapılacak disiplinler arası ve kültürler arası karşılaştırmalı çalışmaların önemi büyüktür.

⁹⁶ Vergote, *Din İnanç ve İnançsızlık*, s. 177.

⁹⁷ Başkurt, *İman, Dayandığı...*, s. 187

İnancın gelişimi de tıpkı bilişsel, ahlaki gelişimde olduğu gibi yaşa bağlı olarak değişmekte buna paralel olarak da sosyal, psikolojik, ahlaki gelişimden etkilenmektedir. Zengin, olumlu duygusal ön yaşantılar, iyi bir kavram ve dil gelişimi, destekleyici bir sosyal çevre ileriki yaşamın tüm yönlerini etkilerken inanç üzerinde de kalıcı izler bırakmaktadır. Gelişimsel açıdan bakıldığında, inancın temel güven, bağlanma ve sığınma motivasyonlarından güç alarak önce ebeveyn ve aile, ardından okul ve arkadaş çevresi, daha sonra bireyin kendilik algısı ve içsel yaşantıları ve nihayet dini kurumların da sürece dahil olmasıyla şekillendiği anlaşılmaktadır. Bu anlamda din eğitiminin yaşamın her kademesindeki bireye içinde bulunduğu gelişimsel beklentiler, yeterlikler, sınırlıklar ve diğer motivasyonları dikkate alarak yaklaşması esastır. Goldman'ın da dediği gibi asıl üzerinde durulması gereken, bireye neyi öğretebileceğimiz değil onun neyi öğrenebileceğidir. İnanç olgusunun yaşa bağlı değişimlerini bilen bir din eğitimcisi kutsal kavramları, inançla ilgili bilgileri öğretirken gelişimsel yeterliklere dikkat edecektir. Böylece daha sağlıklı ve bütünlüklü bir din eğitiminin gelişmesine de katkı sağlanmış olunacaktır.

KAYNAKÇA

- AHİN, İ., Değişim Sürecindeki Bir Anadolu Kasabasında Kadın Dindarlığı: Boğazlıyan Örneği, Dindarlığın Sosyo-Psikolojisi içinde, Adana 2006.
- AKÇAY, M., İmanın Oluşumunda Fıtratın Rolü, Sakarya Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi, S: 1, Yıl: 2000, ss. 273- 294
- ALİY, A., Witgenstein Felsefesinde Din Dili ve Dini İman, Ç. Ü. İlahiyat Fakültesi Dergisi, S: 1, Y: 2005, ss. 157-175.
- ALLPORT, G. W., Birey ve Dini, Çev. Bilal Sambur, Ankara 2004.
- ALPER, H., İmanın Psikolojik Yapısı, İstanbul 2002.
- APAYDIN, H., Aile İçi İletişimin Çocuğun Dinsel Gelişimine Etkisi http://dergi.samsunilahiyat.com/Makaleler/1255814893_200113140182.pdf, (15.12.2010)
- ARGYLE, M. ve BEIT, B. – HALLAHMÎ, Yaş ve Din, Çev. Abdurrahman Kurt, UÜİFD, S: 4, Yıl: 1992, ss. 328-329.
- AYHAN, H. – HÖKELEKLİ, H. – MEHMEDOĞLU, Y. – ÖCAL, M. – EKŞİ, H., Din ve Ahlak Eğitim Öğretimine Yeni Yaklaşımlar, İstanbul 2004.
- AYHAN, H., Eğitime Giriş, İstanbul 1986.
- BAŞKURT, İ., İman, Dayandığı Temel İlkeler ve Eğitim, Din Eğitimi Araştırmaları Dergisi, S:8, Yıl: 2001, ss. 23-28.

- BAYYIĞIT, M., Gençlerin Dini İnanç, İbadet ve Problemlerine Boylamsal Bir Bakış, Gençlik Dönemi ve Eğitimi II içinde, İSAV, İstanbul 2003.
- BERKHOF, L., Systematic Theology, United States of America 1938.
- BİÇER, R., İmanın Bilişsel Yapısının Ana Dinamikleri ve Etkileri, Ekev Akademi Dergisi, Y:8, S: 18, ss. 17-34.
- Birmingham City Council (BCC), 2007 Birmingham Agreed Syllabus for Religious Education, Birmingham; Erişim: <http://www.birmingham-asc.org.uk/agreedsyl1.php> (08.02.2011).
- BOLEN, J. H., Faith Development and Higher Education, Iowa State Üniversitesi Yayınlanmamış Doktora Tezi, Iowa 1994.
- BOVET, P., Din Duygusu ve Çocuk Psikolojisi, Çev. Selahattin Odabaş, Ankara 1958.
- CLARK, W. H., The Psychology of Religion: An Introduction to Religious Experience and Behaviour, New York 1961.
- CLORE, V., Faith Development in Adult : Scale of Measurement and Relation to Attachment, Wayne State Üniversitesi Yayınlanmamış Doktora Tezi, Michigan 1998.
- CRAWFORD, M. L. ,& ROSSİTER, G. M., Religious Education and Sponsoring Faith in Adolescents, Australasia Catholic Record, 70 (4), 1993, ss. 489-501.
- CÜCELOĞLU, D., İnsan ve Davranışı, İstanbul 2000.
- ÇOLAK, M., Orta Yaş Döneminin Psikolojik, Dini İnanış ve Davranış Özellikleri – Kayseri Hacılar Örneği, EÜSBE, Yayınlanmamış Y. Lisans Tezi, Kayseri 2006.
- EREN, S., İnanç ve Sosyo-Kültürel Çevre Etkileşimi, C.Ü. İlahiyat Fakültesi Dergisi, XI/1, 2007, ss. 129-152.
- ERİKSON, E., İnsanın Sekiz Çağı, Çev. Bedirhan Üstün & Vedat Şar, Ankara 1984.
- ERİKSON, E., Young Man Luther, A Study in Psychoanalysis and History, New York 1958.
- FERSAHOĞLU, Y., Din Eğitim ve Öğretiminde Duyguların Transferi, M. Ü. İlahiyat Fakültesi Dergisi, 19 (2000), ss. 105-122.
- FORDHAM, F., Jung Psikolojisi, Trc. Aslan Yalçner, İstanbul 1997.
- FOWLER, J. W., Faith Development and Pastoral Care, New York 1987.
- FOWLER, J. W., Fowler, Becoming Adult, Becoming Christian: Adult Development and Christian Faith, San Francisco 1984.

- FOWLER, J. W., İman Bilincinin Evreleri, Çev. A. Ulvi Mehmedoğlu, M. Ü. İlahiyat Fakültesi Dergisi, S: 19, 2000, ss. 118-139.
- FOWLER, J. W., Stages in Faith Consciousness, New Directions for Child Development, (52): 27, 1991, ss. 27-45.
- FOWLER, J. W., Stages of Faith, San Francisco 1981.
- GAZALİ, İ., İlcâm-ül-Avâm an İlmi il-Kelam, Çev. S. Ünal, İstanbul 1987.
- GOLDMAN, R., Religious Thinking from Childhood to Adolescence, New York 1964.
- GORMAN, M., Moral and Faith Development in 17 Year-Old Students, Religious Education, 1977, 72, ss. 491-504.
- GOTTLIEB, E., Development of Religious Thinking, Religious Education, S: 101:2, Y: 2006, ss. 242-260.
- HOLM, N. G., Din Psikolojine Giriş, Çev. Abdülkerim Bahadır, İstanbul 2004.
- HOOD, R. W., Dini Gelişim Kuramları, Çev. M. Doğan Karacoşkun, Dinbilimleri Akademik Araştırma Dergisi IV (2004), S: 4, ss. 205-224.
- HÖKELEKLİ, H., Din Psikolojisi, Ankara 1993.
- HULL, J. M., Manevi Gelişim: Yorumlar ve Uygulamalar, Çev. İbrahim Kapaklıkaya, Değerler Eğitimi Dergisi, S: 1 (2), Y: 2003, ss. 109-124.
- KOÇ, B., Gelişim Dönemleri ve Dini Hayat, Tabula Rasa-Felsefe&Teoloji, Y: 2002, S:5, ss. 151-165.
- KOÇ, M., Yaşlılık Döneminde Ölüm Ötesi Psikolojisi Üzerine Bir Alan Araştırması, CÜİFD, 2004, Cilt: VIII / 1, ss. 203-228.
- KÖYLÜ, M., Farklı Din ve Kültürlere Mensup Çocukların Dini İnanç ve Tanrı Tasavvurları, Ekev Akademi Dergisi, S: 19, Y: 2004, ss. 19-30.
- KÖYLÜ, M., Çocukluk Dönemi Dini İnanç Gelişimi ve Din Eğitimi, AÜİFD, XLV (2004), S: 11, ss. 137-154.
- KÖYLÜ, M., Yetişkin Din Eğitiminin Teorik Temelleri, Samsun 2000.
- KRACA, F., Dini Gelişim Teorileri, İstanbul 2007.
- KÜÇÜKCAN, T., Diasporada Dini İnanç ve Tutumlar: Genç Türkler ve Dini Hayat, Gençlik Dönemi ve Eğitimi II içinde, İSAV, İstanbul 2003.
- MEHMEDOĞLU, A. U., Kişilik ve Din, İstanbul 2004.
- MEHMEDOĞLU, A. U., – AYGÜN, A., James W. Fowler ve İnanç Gelişim Teorisi, Çukurova Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi, S: 6 (1), Y: 2006, ss. 118-139.
- MEHMEDOĞLU, Y., Ahlaki ve Dini Gelişim, İstanbul 2003.
-

- MEHMEDOĞLU, Y., Erişkin Bireyin Kendilik Bilinci, İstanbul 2005.
- MEHMEDOĞLU, Y., Yaratılışı Niteleyen Kavram: Fitrat, Diyanet Dergisi, S: 128, Y: 2003.
- MUHAMMED, O. N., Çokkültürcülük ve Din Eğitimi, Çev. İhsan Çapcıoğlu, Fırat Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi, 8 (2003), ss. 281-290.
- ÖCAL, M., Okulöncesi ve İlköğretim Çağı Çocuklarının Allah Tasavvurları Üzerine Bir Araştırma, Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi, S: 2, Y: 2004, ss. 59-80.
- ÖNER, N., Stress ve Dini İnanç, Ankara 1997.
- ÖYMEN, H. R., Çocukluk ve Gençlik Çağlarının Dini Gelişimi, Yurt İçinde ve Yurt Dışında Eğitim Hareketleri, S: 88, Y: 1962, ss. 1-7.
- ÖZBAYDAR, B., Din ve Tanrı İnanıcının Gelişmesi Üzerine Bir Araştırma, İstanbul 1970.
- ÖZCAN, H., Epistemolojik Açından İman, İstanbul 2002.
- ÖZDEMİR, B., 13 – 20 Yaşları Arasında Dini Gelişim ve Eğitimi (James W. Fowler'ın İnanç Gelişimi Bağlamında Bir Araştırma), Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yayınlanmamış Y. Lisans Tezi, İstanbul 2008.
- ÖZER, S., Psiko-Sosyal Açından Dini Anlatı-Dini Yaşantı İlişkisi, Kahramanmaraş Sütçü İmam Üniversitesi Yayınlanmamış Y. Lisans Tezi, K. Maraş 2006.
- RATCLIFF, D., Baby Faith: Infants, Toddlers, and Religion, Religious Education, Vol: 87, No: 1, Y: 1992, ss. 117-126.
- RIZUTTO, A. M., The Birth of the Living God, New York 1979.
- ROHRER, K. L., The Explicitness of Faith Development Curriculum for Adolescents in Private Christian Schools, Baylor Üniversitesi Yayınlanmamış Doktora Tezi, Texas 2000.
- SELÇUK, M., Gençlik Çağı ve İnanç Olgusu, Gençlik Dönemi ve Eğitimi Tartışmalı İlmi Toplantısı içinde, İSAV, İstanbul 2000.
- SENEMOĞLU, N., Gelişim Öğrenme ve Öğretim, Ankara 2003.
- SHAFII, M., Varoluşsal Vuslat Benlikten Kurtuluş, Sufi Psikolojisi içinde, Yayına Haz. Kemal Sayar, İstanbul 2000.
- STOKES, K., Faith Development in the Adult Life Cycle, Journal of Religious Gerontology, V: 7, Y: 1991, ss. 167-184.
- STRAUGHN, H. K., An Interview with James Fowler, <http://www.lifespirls.com/TheMindSpiral/Fowler/fowler.html>, (20.06.2006)

- TAŞTEKİN, O., İnanç Öğretiminin Psiko-Pedagojik Temelleri, Diyanet İlmi Dergi, S: 1, 2003, ss. 109-128.
- TAŞTEKİN, O., Kıyamet ve Ahiretle İlgili Kavramların Öğretimi, Ondokuz Mayıs Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yayınlanmamış Doktora Tezi, Samsun 1998.
- Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi "İman" maddesi, C: 22
- USLU, F., Felsefi Açından İmanı Temellendirme, Ankara 2004.
- VERGOTE, A., Din İnanç ve İnançsızlık, Çev. Veysel Uysal, İstanbul 1999.
- WESTERHOFF III, H. H., Will Our Children Have Faith? New York 1976.
- WIMBERLEY, A. S., Christian Education for Health and Wholeness: Responses to Older Adults in Ethical/Racial Contexts, Religious Education, I: 2, Y: 1994, ss. 248-264.
- YAVUZ, K., Dini İnançın Gelişmesinde Nativizm ve Tecrübecilik Problemi, Atatürk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi, S: 7, Yıl: 1986, ss. 128-142.
- YAVUZ, K., Çocukta Dini Duygu ve Düşüncenin Gelişmesi, Ankara 1983.
- YAVUZER, H., Çocuk Psikolojisi, İstanbul 1993.
- YILDIZ, S., Din Duygusu ve İman Kuvveti, Diyanet Dergisi, Y: 1965, C: 4.
- ZIETTLOW, J., The Stages of Faith Development, www.elca.org/socialstatemens/education/involved/study.html (10.10.2006).
- <http://tdkterim.gov.tr/bts/?kategori=verilst&kelime=inan%E7&ayn=tam> (18.08.2009).

